

Filozofski fakultet

Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3, Zagreb

DIPLOMSKI RAD

**Ranosrednjovjekovna arhitektura i skulptura s područja dubrovačke Pustijerne –
stilsko-kronološka i prostorna analiza**

Studentica: Eva Žile

Mentorica: dr.sc. Mirja Jarak,

izv. prof.

Zagreb, rujan 2016.

Sadržaj:

1. Nastanak i rani razvoj Dubrovnika.....	2
1.1. „Naselje prije Grada“.....	2
1.2. Dubrovnik u izvorima.....	5
1.3. Pitanje ranog razvoja Grada.....	7
2. Pustijerna.....	10
2.1. Prostorna analiza gradskog prostora Pustijerne.....	11
3. Sakralne građevine na području dubrovačke Pustijerne.....	15
3.1. Crkva sv. Stjepana.....	15
3.1.1. Izvorni izgled i pregradnje crkve sv. Stjepana.....	17
3.1.2. Skulptura crkve sv. Stjepana.....	20
3.1.3. Crkva sv. Stjepana u kontekstu dubrovačke sakralne arhitekture.....	22
3.2. Crkva sv. Kuzme i Damjana.....	23
3.2.1. Skulptura crkve sv. Kuzme i Damjana.....	27
3.3. Crkva sv. Ivana.....	29
3.3.1. Skulptura crkve sv. Ivana.....	29
3.4. Nestale crkve na prostoru dubrovačke Pustijerne.....	31
3.4.1. Crkva sv. Vida.....	31
3.4.2. Crkva sv. Teodora.....	31
3.4.3. Crkva sv. Spasitelja.....	31
3.4.4. Samostan sv. Tome.....	32
4. Ranosrednjovjekovna skulptura s područja dubrovačke Pustijerne.....	33
5. Zaključak.....	38
6. Ilustracije.....	39
7. Izvori ilustracija.....	53
8. Bibliografija.....	55

1. Nastanak i rani razvoj Dubrovnika

1.1. „Naselje prije Grada“¹

O najranijem razdoblju užeg dubrovačkog područja svjedoče materijalni ostaci pronađeni u nizu arheoloških istraživanja. Upravo oni potvrđuju kontinuiranu naseljenost mjesta na kojem se razvija Grad (sl. 1).

Prije osvrta na sam arheološki materijal, potrebno je istaknuti geografski i strateški smještaj te konfiguraciju terena koji su ključni za razvitak istog prostora. Grad se razvija na poluotoku, okružen padinama Srđa i Višnjice, koje su ga štitile s kopna, dok su ga s morske strane štitile stijene Pustijerne i Kaštela.² Dodatnu zaštitu na moru gradu je osigurao njegov prirodni lukobran, otok Lokrum. Značajno je da spomenuti poluotok obiluje pitkom vodom što potvrđuju otkrića izvora žive vode (zdenci, puči). U arheološkim istraživanjima katedrale otkrivena su tri zdenca, a u arheološkim istraživanjima obližnjih palača još dva.³ Bogatstvo izvora vode zasigurno je odigralo značajnu ulogu u odabiru prostora za naseljavanje.⁴

Ranu naseljenost dubrovačkog područja svjedoče materijalni ostaci pronađeni unutar gradske jezgre i u njejoj neposrednoj blizini. Na otoku Lokrumu pronađen je ženski nakit koji se datira u željezno doba, točnije u 6. i 5. stoljeće prije Krista.⁵ Na prostoru parka Gradac, čiji sam naziv upućuje na postojanje prapovijesnog lokaliteta, pronađeni su prapovijesni grobovi.⁶ Značajni su nalazi ilirskog ili helenističkog novca pronađeni u iskopavanjima dubrovačke katedrale koji se datiraju u razdoblje 3. i 2. stoljeća prije Krista.⁷ Ipak, zbog nedovoljne istraženosti područja, cjelovitu sliku o užem dubrovačkom području u predrimskom razdoblju još uvijek nije moguće stvoriti.

Značajan broj nalaza koji svjedoči rimsko razdoblje pronađen je unutar gradskih zidina, točnije u jugoistočnom dijelu gradske jezgre. Velik broj nalaza pronađen je u toku arheoloških istraživanja dubrovačke katedrale.⁸ Ističe se više numizmatičkih nalaza koji se datiraju u

¹ Naslov je preuzet iz članka autora I. Žile: ŽILE, 1997: 97- 23.

² Tezu o nastanku Dubrovnika na poluotoku, a ne otoku kao što se do tada mislilo, obrađuju Ž. Peković i A. Ničetić. Vidi u: PEKOVIĆ, 1998, 24; NIČETIĆ, 2005:23; ŽILE, 1997: 98.

³ STOŠIĆ, 1988: 16, 29, 30; ŽILE, 1997: 98.

⁴ O pogodnostima položaja na kojem nastaje Dubrovnik, povoljnom zraku i obilju vode piše još Filip de Diversis u svom *Opisu Dubrovnika*. Vidi u: DIVERSIS, 2004: 39-43.

⁵ BATOVIĆ, 1988: 62.

⁶ NIČETIĆ, 2005: 26.

⁷ STOŠIĆ, 1988: 34, 35.

⁸ STOŠIĆ, 1988: 15-38.

razdoblje od 1. do kraja 4. stoljeća prije Krista te nadgrobna ploča koja se datira od 1. do 3. stoljeća.⁹ Značajni su ulomci nadgrobni ploča od kojih je jedna pronađena na Pustijerni, jedna kao spolia uzidana na trećem katu Biskupske palače i ulomak koji je uzidan u plaštu poviše Doma staraca.¹⁰ Nekoliko antičkih nalaza otkriveno je u istraživanjima crkve sv. Petra i lokaliteta „Na Andriji“.¹¹ Ulomci rimskih nadgrobni ploča pronađeni su i na otoku Lokrumu.¹² U radovima vođenima u gradskoj luci pronađen je velik broj nalaza koji se može pripisati antičkom razdoblju, a među njima su značajni ulomci amfora i ostaci keramike.¹³

Najveća koncentracija nalaza koji se pripisuju antičkom razdoblju nalazi se u jugoistočnom dijelu grada, točnije na prostoru Bunićeve poljane, katedrale, Pustijerne i gradske luke (sl. 2). Prema tome se zaključuje da se antičko naselje nalazilo upravo na ovom području.¹⁴ Ipak, nedostatak građevinskih struktura koje bi potvrdile istu tezu onemogućuju daljnje razmišljanje o veličini i izgledu pretpostavljenog naselja.¹⁵

Kontinuitet života na istom prostoru potvrđen je kasnoantičkim ostacima i nalazima otkrivenima u sustavnim arheološkim istraživanjima koja su na prostoru dubrovačke jezgre vođena u posljednjih tridesetak godina. Radi se o nizu ostataka sakralnih građevina, utvrđenja, grobova, ulomaka kamene plastike, fragmenata keramike i numizmatičkim nalazima.¹⁶ Najveća koncentracija nalaza opet se zamjećuje u jugoistočnom dijelu dubrovačke jezgre.¹⁷

Pri proučavanju istih, posebno su značajni ostaci obrambenog sustava otkriveni ispod Bunićeve poljane i crkve sv. Bartula datirani u razdoblje 5. ili 6. stoljeća¹⁸ (sl. 3). Otkriće ostataka obrambenog sustava koji se nalazio upravo u jugoistočnom dijelu poluotoka potvrđuje tezu da se u blizini luke, na povišenom položaju Pustijerne nalazila zaštićena utvrda.¹⁹ Zadaća utvrde bila je upravo zaštita najvažnijih dijelova tadašnjeg naselja točnije gradske luke, Pustijerne i katedrale.²⁰

⁹ MIRNIK, 1997: 170; STOŠIĆ, 1988: 34-35; ŽILE, 1997: 111.

¹⁰ ŽILE, 1997: 110-111, ŽILE, 1988: 177-178.

¹¹ PEKOVIĆ, 2010: 50-54, ŽILE, 1997: 111.

¹² NIČETIĆ, 2005: 340.

¹³ O razvitku gradske luke i istraživanjima koja su vođena na tom prostoru piše Antun Ničetić. Vidi u: NIČETIĆ, 2005: 32-61.

¹⁴ TOMAS, 2014: 19.

¹⁵ TOMAS, 2014: 19.

¹⁶ Pregled kasnoantičkih nalaza donosi I. Žile. Vidi u: ŽILE, 1997: 97-123.

¹⁷ TOMAS, 2014: 19.

¹⁸ STOŠIĆ, 1988: 15.

¹⁹ TOMAS, 2014: 20.

²⁰ TOMAS, 2014: 20, 21.

Od sakralnih zdanja čiji se ostaci pripisuju istom vremenskom horizontu ističu se ostaci crkve sv. Stjepana na Pustijerni o kojoj će kasnije biti više riječi. Nalazi pronađeni u istraživanjima crkve sv. Petra Velikog otvaraju mogućnost da se i na tom mjestu nalazio neki kasnoantički objekt.²¹ Kasnoantički sloj pretpostavlja se i kod ranosrednjovjekovne crkve Preobraženja Kristova, Sigurate, u čijim je istraživanjima pronađen značajan broj ulomaka skulpture koje je moguće pripisati razdoblju 6. stoljeća.²² Osim spomenutih ulomaka skulpture pronađenih pri istraživanjima Sigurate, ističe se pet mramornih kapitela koje nije moguće pripisati određenoj građevini.²³

Kratkim pregledom spoznaja o vremenu koje prethodi ranosrednjovjekovnom Gradu potvrđuje se kontinuitet naseljavanja užeg dubrovačkog područja. Iako sami počeci razvoja grada do danas ostaju nejasni, materijalni ostaci dokazuju da je u antičkom razdoblju na jugoistočnom dijelu poluotoka postojalo naselje o čijem je izgledu i dimenzijama danas teško, čak nemoguće govoriti. Postojanje antičkog naselja upravo na tom području potvrđuju pogodnosti položaja i zaštićene luke.²⁴

Kasna antika ostavila je mnogo tragova koje je danas moguće promatrati i tumačiti na više načina, no razvidno je da je najveća koncentracija nalaza ponovno na jugoistočnom dijelu poluotoka, što jasno govori o kontinuitetu ranijeg naselja koje je potom izraslo u veće urbano i utvrđeno naselje.²⁵

²¹ PEKOVIĆ, 2010: 44-57.

²² PEKOVIĆ, ŽILE, 1999: 21.

²³ Radi se o tri mramorna kapitela otkrivena u katedrali i u parku Gradac te o dva kapitela rađena od vapnenca pronađena na lokalitetu na Andriji. I. Tomas smatra da bi isti kapiteli mogli biti dio opreme bazilike čiji su ostaci otkriveni ispod katedrale. Autorica tvrdi da je najstariji sakralni sklop otkriven ispod današnje katedrale nastao u razdoblju kasne antike te da je trobrodna bazilika podignuta krajem 5. ili tijekom 6. stoljeća. Vidi u: TOMAS, 2014: 22-27.

²⁴ NIČETIĆ, 2005: 32-48.

²⁵ TOMAS, 2014: 22.

1.2. Dubrovnik u izvorima

Najstariji spomen Dubrovnika odnosno *Ragusiuma* nalazimo u Kozmografiji (*Cosmographia*), djelu Anonima iz Ravene, gdje je zabilježeno *Epidaurum id est Ragusium*.²⁶ O samome autoru ne zna se mnogo, a smatra se da je djelo, inače jedan od najdragocjenijih zemljopisnih izvora za topografiju jadranskog prostora, nastalo tijekom 7. stoljeća.²⁷

Anonimove riječi *Epidaurum id est Ragusium* dugo su se tumačile kao *Epidaurum to jest Ragusium*.²⁸ S. Čače ukazao je na mogućnost da se *Ragusium* ovdje ipak spominje kao posebno središte do kojega vodi poseban odvojak s glavne ceste na kojoj se nalazi *Epidaurum*.²⁹ Ovakav zaključak čini se najvjerodostojnijim, a kao takav govori o istovremenom postojanju dvaju kasnoantičkih središta.³⁰

Anonimove riječi otvaraju kompliciranu temu odnosa Epidaura i Dubrovnika. O tome kad je Dubrovnik preuzeo civilna i crkvena prava starijeg naselja postoje različita mišljenja. Sigurno je da se radilo o dugotrajnom i sporom procesu, a kao moguća godina spominje se 650. što odgovara poznatim povijesnim zbivanjima.³¹

Od sredine 9. stoljeća *Ragusium* se češće spominje u izvorima.³² Spominje ga venecijanski kroničar Ivan Đakon od kojega doznajemo da je grad 850. godine bio oštećen zbog olujnog nevremena.³³

Značajan je i prvi spomen Dubrovačke biskupije koji se nalazi u saborskim aktima iz 925. godine, a ista se spominje i u aktima iz 928. godine.³⁴

Sljedeći važan izvor u kojemu nalazimo spomen Dubrovnika je *De administrando imperio* (*O upravljanju carstvom*), djelo bizantskog cara Konstantin VII. Porfirogeneta nastalo sredinom 10. stoljeća.³⁵ U tekstu se nalaze bitni podaci koji objašnjavaju sam naziv *Rausion*, ali i

²⁶ ČAČE, 1997: 84.

²⁷ ČAČE, 1997: 85.

²⁸ ČAČE, 1997: 85.

²⁹ ČAČE, 1997: 84-95.

³⁰ TOMAS, 2014: 28.

³¹ TOMAS, 2014: 29.

³² Povijesnoj situaciji i vijestima o Dubrovniku nanovo posvećuje pažnju I. Tomas u svojoj doktorskoj disertaciji. Vidi u: TOMAS, 2014: 27-30.

³³ LUČIĆ, 1973: 29, PRLENDER, 1998: 10.

³⁴ PRLENDER, 1998: 45.

³⁵ KATIČIĆ, 1997: 39-73.

nastanak grada kojeg su osnovali bjezgunci iz *Pitaura*.³⁶ Bizantski car piše i o širenju grada, kao i o značajnom sakralnom zdanju, crkvi sv. Stjepana.

Istraživači su dali više objašnjenja Porfirogenetovih riječi, a njihov najvjerodostojniji prikaz donosi R. Katičić. Autor smatra da je carev tekst nastao na temelju starijeg memorijalnog zapisa dubrovačke Crkve, koji su koristili i kasniji srednjovjekovni pisci.³⁷ Istraživač je uspješno rekonstruirano stari zapis i pokazao da je stvaranje predaje o počecima *Ragusiuma* i prvom epidaurskom (nad)biskupu Ivanu koji je stolovao u Dubrovniku imalo za cilj uspostavljanje kontinuiteta Epidaurske i Dubrovačke crkve čime bi mlađoj bio potvrđen legitimitet.³⁸

Poseban problem predstavljaju careve riječi koje govore o razvoju grada. O tome Porfirogenet piše: „...pošto su ga sagradili, prvo malen i opet poslije veći, i poslije opet, a pri tome su povećali opseg njegova zida tako da je grad imao...“³⁹ Opisano postepeno širenje grada, koje spominje jedino Porfirogenet, mnogi su istraživači uzeli kao polaznu točku u proučavanju problema razvoja grada o čemu će kasnije biti nešto više riječi (sl. 4).

³⁶ KATIČIĆ, 1997: 40.

³⁷ KATIČIĆ, 1997: 39-73.

³⁸ KATIČIĆ, 1997: 39-73.

³⁹ KATIČIĆ, 1997: 40.

1.3. Pitanje ranog razvoja Grada

Iako se velik broj istraživača bavio nastankom i ranim razvojem srednjovjekovnog Dubrovnika, ista su pitanja do danas ostala djelomično otvorena. Tijekom godina oblikovao se niz teorija koje objašnjavaju isti problem.

Prve značajne teorije o razvoju Grada donio je istaknuti dubrovački istraživač L. Beritić pedesetih godina 20. stoljeća. Njegovi radovi i danas predstavljaju glavnu polazišnu točku u ispitivanju ovog problema. U svom djelu *Urbanistički razvitak Dubrovnika* autor iznosi tezu prema kojoj se skupina bjegunaca iz Epidaura, razrušenog u prvoj polovini 7. stoljeća, naselila na stjenoviti otočić Lave na kojem se razvilo malo naselje iz kojeg je nastao Dubrovnik.⁴⁰ Iako se o planskoj urbanističkoj izgradnji u ranom vremenu ne zna, autor pretpostavlja da su prvi stanovnici iz starog zavičaja preuzeli poznate urbanističke principe.⁴¹ Istraživač ističe područje Pustijerne za koje smatra da je tijekom 9. ili 10. stoljeća priključeno gradu, svakako prije sredine 10. stoljeća u kojoj nastaju Porfirogenetove vijesti.⁴²

M. Prelog sljedeći je značajan istraživač koji se bavio istom tematikom. U svojim djelima, nastalim sedamdesetih godina, istraživač je donio svoju viziju razvoja Dubrovnika nastalu na Beritićevim temeljima. Prema autoru, grad počinje rasti tijekom 7. stoljeća iz jezgre smještene na strmim stijenama, a uz koju se tijekom 10. stoljeća razvijaju novi dijelovi.⁴³ Vodeći se Porfirogenetovim riječima, autor smatra da je sredinom 10. stoljeća središte grada predstavljalo područje Pustijerne (sl. 5).⁴⁴

Istraživanja dubrovačke katedrale, vođena osamdesetih godina 20. stoljeća, na svjetlo dana donijela su niz novih, dotad nepoznatih ostataka i nalaza. Njihova interpretacija promijenila je cjelokupno shvaćanje dubrovačke prošlosti, njegovog početka i razvoja, ali je otvorila i niz novih pitanja.

U skladu sa spomenutim istraživanjima, razvijaju se nove teze o postanku i razvoju Grada. Jednu od njih donio je Ž. Rapanić prema kojem nastanak Dubrovnika nije u bliskoj vezi s propašću Epidaura.⁴⁵ Prema istom autoru, Grad se razvija iz bizantske utvrde koja prelazi u

⁴⁰ BERITIĆ, 1958: 10.

⁴¹ BERITIĆ, 1958: 10.

⁴² BERITIĆ, 1958: 11.

⁴³ PRELOG, 2003:45-51.

⁴⁴ PRELOG, 2003: 45-51.

⁴⁵ RAPANIĆ, 1988: 39-50.

biskupsko središte i tako dobija pretpostavke da se razvija u grad.⁴⁶ Time bi, prema mišljenju autora, početak razvoja predstavljala nepronađena utvrda na predjelu Kaštela. Ova se teorija razvija na temeljima Porfirogenetova pisanja, a istu polaznu točku imaju zaključci Ž. Pekovića. U svom djelu pod nazivom *Dubrovnik – nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada* autor iznosi tezu o razvoju grada koji započinje na predjelu kasnoantičkog kaštela koji je izgrađen na najvišem dijelu poluotoka, ne otoka kao što su to smatrali raniji istraživači, i kao takav kontrolira plovidbu uz obalu.⁴⁷ Njegovim postepenim širenjem razvija se grad Dubrovnik kojeg kasnije oblikuje šest seksterija, redom: Kaštel, Sv. Petar, Pustijerna, Sv. Vlaho, Sv. Marija i Sv. Nikola (sl. 6).⁴⁸ Do sredine 10. stoljeća grad, koji se već naziva *civitas*, oblikovala su prva tri seksterija, zaključno s područjem Pustijerne koje tada predstavlja svojevrsno središte (sl. 7).⁴⁹

Prikazane su samo određene teorije o ranom razvoju Grada koje su odabrane kao bitne za proučavanju teme rada. Radi se o teorijama koje za početak Grada isprva uzimaju otok, a zatim poluotok, točnije stjenovito područje predjela Kaštel koje se smatra nukleusom Grada koji se kao takav razvija od 7. stoljeća. Njegov daljnji razvoj objašnjava se uglavnom kao postepeno širenje koje spominje Porfirogenet. Ipak, u znanosti se formirao i u potpunosti drugačiji pogled na ovaj problem. Naime, skupina istraživača smatra da se sami počeci Grada mogu pozicionirati ranije u povijest, u razdoblje prije 6. stoljeća.

Jedan od spomenutih istraživača je I. Marović koji ističe postojanje gradine na prostoru jezgre Dubrovnika koja je tijekom rimskog vremena mogla biti osnažena zidinama.⁵⁰ Nadalje, Cvito Fisković navodi da je Dubrovnik postojao kao naselje i prije 7. stoljeća u kojem dolaze bjegunci iz Epidaura.⁵¹ Ranije spomenuti istraživač S. Čače i njegovo tumačenje riječi nepoznatog pisca iz Ravene potvrđuju teoriju o ranijem postanku grada, navodeći mogućnost o istovremenom postojanju dvaju kasnoantičkih središta *Epidauruma* i *Ragusiuma*.⁵² M. Kravar priključuje se ovoj teoriji svojim proučavanjem samog toponima *Ragusa* za koji

⁴⁶ RAPANIĆ, 1988: 47.

⁴⁷ PEKOVIĆ, 1998: 18.

⁴⁸ PEKOVIĆ, 1998: 42. ⁴⁹ PEKOVIĆ, 1998: 66.

⁴⁹ PEKOVIĆ, 1998: 66.

⁵⁰ MAROVIĆ, 1956: 9-30.

⁵¹ NIČETIĆ, 2005: 31, FISKOVIĆ, 1958-59: 53-57.

⁵² ČAČE, 1998: 84-95.

smatra da ima grčko korijenje što otvara mogućnost postojanja naselja koje bi se datiralo u vrijeme rane antike.⁵³

Problematiku ranog razvoja grada prikazuje istraživač I. Žile koji u svom članku *Naselje prije grada* ukazuje na kontinuitet života užeg dubrovačkog područja od ilirskog i helenističkog razdoblja.⁵⁴ Autor gradi sliku interpretirajući i tumačeći rezultate arheoloških istraživanja vođena na užem i širem gradskom prostoru.⁵⁵ Postankom gradske luke, a time i samog Grada posebno se u svojim radovima bavi A. Ničetić koji dokazuje da je prostor luke i grada Dubrovnika imao uvjete za nastanak u antičkom razdoblju.⁵⁶ Naposljetku, teoriju blisku opisanima zastupa i I. Tomas koja u svojoj doktorskoj disertaciji također predlaže postojanje antičkog naselja na jugoistočnom dijelu dubrovačkog poluotoka, uzimajući u obzir arheološke ostatke koji potvrđuju istu teoriju.⁵⁷ Autorica time odbacuje teorije o postanku Grada na području Kaštela što tumači nedostatkom arheološkog materijala koji bi isti potvrdio.⁵⁸ Pri tome navodi mogućnost da je prostor Kaštela, kao najviši dio dubrovačkog poluotoka, zbog dobrog pregleda okolnog područja mogao služiti kao kontrolna točka, što bi objasnilo postojanje utvrđenja.⁵⁹

Ovakvim se zaključkom odbacuju ranije teorije koje govore o širenju Grada koje kreće s predjela Kaštela, nastavlja se na prvo podgrađe sv. Petra te na prostor Pustijerne kao treću etapu razvoja. Porfirogenetove su riječi u ovoj teoriji protumačene kao osobno carevo viđenje i kao informacija općeg karaktera. Jugoistočni dio poluotoka shvaćen je kao početak razvoja grada. Otkrića kasnoantičkih struktura tako upućuju na zaključak da je ovaj prostor u kasnoantičkom razdoblju bio utvrđen te da se u blizini luke, na uzvišenom području Pustijerne nalazila kasnoantička utvrda koja je pružala zaštitu najvažnijim dijelovima grada, luci i prostoru katedrale.⁶⁰ U skladu s ovim zaključkom prostor luke i Pustijerne promatra se kao početak razvoja Grada što bi ukazivalo na raniji razvoj tog prostora nego što se to ranije pretpostavljalo.

⁵³ KRAVAR, 1997: 87.

⁵⁴ ŽILE, 1997: 97-123.

⁵⁵ ŽILE, 1997: 97-123.

⁵⁶ NIČETIĆ, 2005: 34.

⁵⁷ TOMAS, 2014: 27.

⁵⁸ TOMAS, 2014: 21.

⁵⁹ TOMAS, 2014: 21.

⁶⁰ TOMAS, 2014: 19-27.

2. Pustijerna

Prostor Pustijerne definiran je položajem na isturenom istočnom dijelu hridina, točnije na jugoistočnom dijelu poluotoka koji s južne strane zatvara prostor dubrovačke luke. Vanjske granice istog prostora trajno su određene su utvrđenjima, a dodatnu zaštitu istog prostora omogućuje otok Lokrum koji služi kao prirodni valobran ključnim dijelovima grada. Zahvaljujući prednostima svog položaja, ponajprije vezanima uz blizinu gradske luke, do gradnje na prostoru Pustijerne vjerojatno dolazi već u kasnoantičkom razdoblju kada se na istom prostoru razvija kasnoantička utvrda koja služi kao zaštita glavnih dijelova grada, luke i katedrale. Navedeno dokazuju pronađeni arheološki ostaci.⁶¹

Sam naziv Pustijerne prema L. Beritiću dolazi od latinskog *post terra* što se objašnjava kao *iza grada* budući da se pojam *terra* tumači kao obzidano naselje, a kao takav se dugo upotrebljava na dubrovačkom području.⁶² M. Prelog daje drugo viđenje podrijetla istog naziva. On, naime, smatra da je isti izveden iz naziva postranih gradskih vrata, *posterulla* ili *pusterulla*.⁶³

Kao što je ranije navedeno, Pustijernu prvi spominje Konstantin VII. Porfirogenet 949. godine, a navodi: „U istom gradu leži sveti Pankracije u crkvi svetog Stjepana, koja se nalazi u sredini grada.“⁶⁴ Iste riječi potvrđuju da je Pustijerna sredinom 10. stoljeća bila urbanizirana i napućena te je kao takva predstavljala središte postojećeg grada.

Razvoj Pustijerne od početka je uvjetovan njezinim smještajem, odnosno blizinom gradske luke (sl. 7). Kasnoantička utvrda, koja se vjerojatno nalazila na njezinom prostoru, predstavljala bi početak razvoja istog prostora.⁶⁵ Iako o međurazdoblju ne znamo mnogo, sigurno je da se Pustijerna oblikovala u ozbiljnim urbanim procesima koji su zasigurno započeli u 9. stoljeću kada je vjerojatno utvrđena gradskim zidom i kulama.⁶⁶ Tijekom nadolazećih stoljeća Pustijerna je nastavila svoj razvoj, postajući jedan od značajnih primjera srednjovjekovnog urbanističkog planiranja u čijoj se mreži ističu značajna sakralna zdanja (sl. 8).

⁶¹ Prvenstveno se misli na nalaze pronađene u toku istraživanja dubrovačke katedrale. Vidi u: STOŠIĆ, 1988: 15-38, TOMAS, 2014: 19-27.

⁶² BERITIĆ, 1958: 11.

⁶³ PRELOG, 2003: 45.

⁶⁴ KATIČIĆ, 1997: 40.

⁶⁵ TOMAS, 2014: 20.

⁶⁶ PEKOVIĆ, 2012: 352.

2.1. Prostorna analiza gradskog prostora Pustijerne

Pri proučavanju gradskog prostora Pustijerne i njezinih sakralnih građevina potrebno se prvo osvrnuti na definiranje prostora što omogućuje cjelovito sagledavanje razvoja jednog gradskog prostora. Potrebno je donijeti spoznaje o istom razvoju u vremenskim okvirima od ranog do kasnog srednjeg vijeka kako bi se stvorio osnovni kontekst za daljnje proučavanje.

Prostor Pustijerne pokazuje izrazite elemente organizacije gradskog tkiva prema određenim pravilima, a njegovu prvobitnu organizaciju, bez obzira na niz pregradnji, moguće je i danas utvrditi.⁶⁷

Smatra se da je Pustijerna rano napučena te da je već u razdoblju 9. stoljeća utvrđena gradskim zidom i kulama.⁶⁸ Isto dokazuju ranije navedene Porfirogenetove riječi koje upućuju na zaključak da su se tijekom 9. stoljeća na Pustijerni počeli odvijati ozbiljni urbanistički procesi (sl. 10).⁶⁹

U dokumentima se spominju dvojna vrata kroz koja se ulazilo u Pustijernu, prva iz seksterija sv. Petra, Vrata sv. Margarite, koja su se nalazila nasuprot spomenutoj crkvi sv. Stjepana te druga, Vrata Pustijerne, koja su se nalazila sjevernije, u blizini nekadašnje nadbiskupske palače.⁷⁰ Njihovu lokaciju dokazuju arhivski izvori s kraja 13. stoljeća.⁷¹ Poznato je da se u blizini istih vrata nalazila kula čiji su ostaci pronađeni prigodom istraživanja crkve sv. Bartula.⁷²

Od crkve sv. Bartula prema istoku pružao se potez *sub varicos* definirajući sjevernu stranu Pustijerne koja je ujedno predstavljala južni dio gradske luke. Sam naziv protumačio je L. Beritić koji smatra da se radi o latiniziranoj riječi *varco*, čime bi se naziv poteza mogao prevesti sintagmom *pod prolazima*.⁷³ Prema njemu, taj se naziv odnosio na presvođenu ulicu koja se nalazila ispod kuća prislonjenih uz unutrašnju stranu starog gradskog zida.⁷⁴ Slijedeći njegov zaključak, N. Grujić naglašava složenu povijest izgradnje istog poteza i ističe potrebu za dodatnim istraživanjima koja bi pojasnila tog prostora.⁷⁵ Istraživači, dakle, jednako

⁶⁷ GRUJIĆ, 1986: 7.

⁶⁸ PEKOVIĆ, 2012: 52.

⁶⁹ GRUJIĆ, 1986: 7.

⁷⁰ Položaj nadbiskupske palače danas je poznat, nalazila se u bloku iza katedrale između današnje Gradićeve, Stuline i Ulice Ilije Sarake. Pišući o Vratima Pustijerne, kroničari spominju crkvu sv. Vida koja se vjerojatno nalazila u neposrednoj blizini. Vidi u: PEKOVIĆ, 1998: 66,67; BERITIĆ, 1956: 30.

⁷¹ BERITIĆ, 1956: 30.

⁷² PEKOVIĆ, 1998: 69.

⁷³ BERITIĆ, 1956: 24.

⁷⁴ BERITIĆ, 1956: 24.

⁷⁵ GRUJIĆ, 1986: 14, 18.

ubiciraju potez unutar prvog, najsjevernijeg i moru najbližeg bloka Pustijerne, čime se njezina sjeverna strana definira današnjom Ulicom kneza Damjana Jude.

Istraživač Ž. Peković donosi drugo mišljenje u kojem drugačije definira sjevernu stranu Pustijerne. On odbacuje tezu da je prvotni gradski zid uz pročelja današnje Ulice kneza Damjana Jude i smatra da je on tekao sjevernom stranom današnje Ulice od Pustijerne tijekom 12. i 13. stoljeća.⁷⁶ Istraživač smatra da su se sjeverno od tog poteza nalazili arsenali te da je uska uličica služila za njihovu opskrbu i odvajanje od prvotnog gradskog zida.⁷⁷ Nad arsenalima su nadgrađene kuće u koje se moralo prelaziti iz Ulice od Pustijerne preko svodova što je ulici dalo naziv *pod prolazom*, tj. *sub varicos*.⁷⁸ Opravdanje iste teze istraživač nalazi i u samoj konfiguraciji terena.

Ključni potez *sub varicos* koji bi ukazao na pravilno definiranje sjevernog poteza Pustijerne tako do danas nije sa sigurnošću definiran. Sigurno je da ulica istog naziva odumire u razdoblju 15. stoljeća zbog izgradnje novog gradskog zida.⁷⁹

Na analiziranom prostoru nalazile su se dvije značajne sakralne građevine. Riječ je o benediktinskom samostanu sv. Tome i crkvi sv. Kuzme i Damjana. Potonja je ranije spomenuta pod svojim kasnijim titularom sv. Bartula, a o obje će kasnije biti više riječi u poglavlju o sakralnoj arhitekturi područja Pustijerne.

Istočna strana Pustijerne, odnosno sami kraj dubrovačkog poluotoka, tijekom stoljeća je doživio značajne promjene, a danas ga definira tvrđava sv. Ivana. Tvrđava je ime dobila po istoimenoj crkvi, izgrađenoj na krajnjoj točki utvrđene litice.⁸⁰ Na prostoru kojeg danas zauzima tvrđava, do razdoblja 16. stoljeća stajale su dvije kule, na sjevernom kraju kula od Mula, a na južnom kula Jakova Gundulića. Prve spomene ovih kula nalazimo u dokumentima 14. stoljeća.⁸¹ Objе su uklopljene u značajnu preobrazbu do koje je došlo sredinom 16. stoljeća kada je izgrađena današnja tvrđava.

Dio Pustijerne koji se otvara prema pučini štitila je Binčulićeva kula koja se nazivala i Gloton.⁸² Izgradnjom bastiona sv. Spasitelja u 17. stoljeću kula je ostala ugrađena u

⁷⁶ PEKOVIĆ, 1998: 76.

⁷⁷ PEKOVIĆ, 1998: 76.

⁷⁸ PEKOVIĆ, 1998: 76.

⁷⁹ GRUJIĆ, 1986: 18.

⁸⁰ PEKOVIĆ, 1998: 81.

⁸¹ PEKOVIĆ, 2013: 241.

⁸² BERITIĆ, 1956: 20.

današnjem gradskom zidu. Prema prikazu Dubrovnika iz 1600. godine može se zaključiti da je spomenuta kula bila trokutastog oblika te da je iznad nje postojalo krunište.⁸³

Kod današnjeg bastiona sv. Spasitelja, uz sam gradski zid, nalazila se crkva sv. Teodora. Spominje se u izvorima iz druge polovine 13. stoljeća, a njezini ostaci danas nisu poznati.⁸⁴

Na prostoru gradskog zida, dalje prema zapadu, nalazila se kula Pavla Marseleze koja se javlja i pod imenom Zoreta.⁸⁵ Kula je nestala u 17. stoljeću prigodom izgradnje bastiona sv. Stjepana.

Unutar zidina Pustijerne, u blizini bastiona sv. Stjepana, točnije na prostoru koji je određen današnjom Ulicom od Mira na jugu i Ulicom Đura Baljevija na istoku, provedena su zaštitna arheološka istraživanja. Pronađene su strukture čija se donja vremenska granica smješta u 13. stoljeće, a koje egzistiraju do velikog potresa 1667. godine.⁸⁶

Na istom prostoru, unutar perimetra današnjih zidina, između bastiona sv. Spasitelja i sv. Stjepana pronađen je i dio gradskog zida sa strijelnicom prema pučini.⁸⁷ Srednjovjekovne zidine na tom su dijelu bile izlomljene te su se nalazile kako izvan tako i unutar današnjih zidina.⁸⁸ Ž. Peković ističe da se zidovi nastavljaju izvan zida koji povezuje bastione te da se mogu povezati sa zidom o kojem je još 1960. pisao Đ. Basler.⁸⁹ Radi se o zidu koji se nalazi na hridinama izvan današnjih zidina, između bastiona sv. Spasitelja i sv. Stjepana (sl. 13, 14). U literaturi se pojavljuje pod nazivom »megalitski zid« i različito se interpretira. Autor koji ga prvi obrađuje, Đ. Basler, smatra da je riječ o gradnji »vrlo odmaklog helenizma, vjerojatno o počecima prevlasti Rima.«⁹⁰ I. Fisković predlaže da se ostaci zida, kojeg naziva »megalitskim«, pripišu vremenu prvog bizantskog djelovanja na Jadranu, s čim se u potpunosti slaže Ž. Rapanić. S istim zaključkom slaže se i N. Grujić, ističući dataciju u razdoblje od 5. do 7. stoljeća koju mogu potvrditi tada novi nalazi u gradskoj jezgri.⁹¹

⁸³ PEKOVIĆ, 1998: 82.

⁸⁴ BERITIĆ, 1956: 65.

⁸⁵ BERITIĆ, 1956: 22.

⁸⁶ ŽILE, 1992: 23.

⁸⁷ PEKOVIĆ, 1998: 83.

⁸⁸ PEKOVIĆ, 1998: 83.

⁸⁹ PEKOVIĆ, 1998: 83, BASLER, 1960: 19-23.

⁹⁰ BASLER, 1960: 22.

⁹¹ GRUJIĆ, 1986: 14.

Na osnovi rezultata istražnih radova i morfološke analize ziđa novu interpretaciju donosi I. Žile.⁹² Smatra da su apelativi »megalitski« i »kiklopski«, koji se pojavljuju u ranijoj literaturi, neadekvatni te da je riječ o zidu koji je nastao u razdoblju ranog srednjeg vijeka.⁹³ Datacija spomenutog zida u razdoblje ranog srednjeg vijeka govorila bi u korist teorijama o ranijem razvitku predjela Pustijerne.

Na bastion sv. Stjepana nastavlja se potez zidina, a poznato je da se u tom nastavku nalazila još jedna kula, pod imenom Đura Kotoranina.⁹⁴ U izvorima se spominje i pod imenom Stoinise.⁹⁵ Njezini ostaci danas su uzidani u zid pored spomenutog bastiona.⁹⁶

U opisanim definiranim granicama dolazi do razvoja samostalnog gradskog tkiva koje do danas predstavlja značajan primjer srednjovjekovnog urbanističkog planiranja. Prostor je organiziran mrežom komunikacija, tj. rano provedenom parcelacijom u čijem su stvaranju najznačajniju ulogu imale dubrovačke vlasti.⁹⁷ Unutar te mreže pojavljuju se značajna sakralna zdanja koja će biti detaljno obrađena kao glavna tema ovog rada.

Tijekom stoljeća tkivo Pustijerne nastavlja svoj razvoj. Poznato je da se na istom prostoru tijekom 12. i 13. stoljeća gradi velik broj vlastelinskih kuća uglednih Dubrovčana koji su se uglavnom bavili pomorstvom, trgovinom i brodogradnjom.⁹⁸ Izvori svjedoče kako se tijekom 14. stoljeća mijenja fizionomija Pustijerne na što utječe pojačana izgradnja i činjenica da isti prostor postaje središte dubrovačkog patricijata kako bi u razdoblju 15. i 16. stoljeća došlo do izgradnje većeg broja reprezentativnih zdanja.⁹⁹

Oblikovanje i izgradnju ovog gradskog prostora zaustavlja *Velika trešnja* 1667. godine. Pustijerna je, kao i čitavo uže dubrovačko područje, značajno stradala, što je predstavilo značajnu cenzuru u njezinom daljnjem razvoju.

⁹² ŽILE, 1997: 106.

⁹³ Uporište za ranosrednjovjekovnu dataciju istraživač nalazi u morfološkim inačicama fortifikacijskih građevina i kronološkom iščitavanju stratigrafije nalaza ispod predromaničke crkve sv. Kuzme i Damjana. Vidi u: ŽILE, 1997: 108, 109.

⁹⁴ PEKOVIĆ, 1998: 83.

⁹⁵ PEKOVIĆ, 1998: 83.

⁹⁶ BERITIĆ, 1956: 21.

⁹⁷ S obzirom da se ni u odredbama Statuta, njegovoj kodifikaciji 1272. godine, ni u regulaciji 1296. godine ne spominje područje Pustijerne, smatra se da Statut ozakonjuje postojeće stanje u već izgrađenim dijelovima. Prema tome, N. Grujić navodi da je uređenje Pustijerne dio regulacijskog plana provedenog prije 1272. godine. Vidi u: GRUJIĆ, 1986: 21.

⁹⁸ Prva kuća na Pustijerni spominje se 1222. godine. Više o izgradnji na prostoru Pustijerne vidi u: GRUJIĆ, 1986: 7-39.

⁹⁹ GRUJIĆ, 1986:8.

3. Sakralne građevine na području dubrovačke Pustijerne

3.1. Crkva sv. Stjepana

Crkva sv. Stjepana na Pustijerni jedna je od najranije spomenutih sakralnih građevina na prostoru dubrovačke jezgre. Nužna je pravilna analiza i interpretacija njezinih ostataka kako bi se došlo do širih zaključaka o ranom razvoju Grada.

Kao što je ranije navedeno, crkvu 949. godine spominje Konstantin VII. Porfirogenet: „U istom gradu leži sveti Pankracije u crkvi svetog Stjepana, koja se nalazi u sredini istog grada.“¹⁰⁰ Osim njega, crkvu spominje i dubrovački kroničar Milecije koji navodi: „Tamo postoji tvrđava na diku i hvalu Stjepana Prvomučenika. U njoj su utemeljili crkvu i njoj povjerali tijela svetih. Njihova su imena zapisana i sada saznaješ kako: to su tijela Nereja, Ahileja, Domitile i Petronile, koja su kradom ponijeli sa sobom kad su bježali iz Rima.“¹⁰¹ U svom *Opisu Dubrovnika* crkvu spominje i Filip de Diversis koji navodi: „Također postoji jedan vrlo čašćen hram, svetog Stjepana Prvomučenika, gdje se čuvaju tijela svete Petronile, kćeri svetog Petra i Domicile, i vrlo mnogo moći drugih svetaca, optočenih pozlaćenim srebrom.“¹⁰²

Porfirogenetov spomen o štovanju sv. Pankracija svjedoči dosad najraniji zajamčeni kult relikvija u Dubrovniku.¹⁰³ Ipak, nejasno je zašto Milecije izostavlja upravo ovog sveca koji inače spada u skupinu rimskih svetaca koji isti kroničar navodi.¹⁰⁴ Pisanja obojice autora navode na zaključak da se u središtu grada nalazila utvrda, uz koju ili u kojoj je bila crkva sv. Stjepana.¹⁰⁵

Smatra se da je crkva sv. Stjepana sagrađena nasuprot vrata koja su iz seksterija sv. Petra vodila u seksterij Pustijerne.¹⁰⁶ Jasno je da je crkva izgrađena ranije no što je područje Pustijerne oblikovano u seksterij, a daljnom urbanizacijom crkva je ostala u središtu istog područja.

¹⁰⁰ KATIČIĆ, 1997: 40.

¹⁰¹ Mileciji stihovi nastali su vjerojatno u 14. stoljeću na temelju nekog dubrovačkog memorijalnog zapisa, a do danas su nam ostali sačuvani u Analima Nikše Ranjine djelu dubrovačke historiografije 16. stoljeća. KATIČIĆ, 1997: 48, 49, 64.

¹⁰² DIVERSIS, F. de, 2004: 51.

¹⁰³ Radi se o grupi rimskih mučenika čiji je kult u Dubrovniku bio izuzetno značajan. Kult sv. Pankracija, Nereja i Ahileja i u 14. stoljeću jedan je od najznačajnijih dubrovačkih kultova. Vidi u: MARINKOVIĆ, 2007: 226.

¹⁰⁴ KATIČIĆ, 1997: 66.

¹⁰⁵ KATIČIĆ, 1997: 64-66.

¹⁰⁶ PEKOVIĆ, 2012: 352

Crkva sv. Stjepana predstavlja izuzetno značajno i rano sakralno zdanje koje se nalazilo u središtu grada.¹⁰⁷ Očuvani su bočni zidovi od kojih se južni izdiže do visine krovnog vijenca, a sjeverni je, zbog čestih prezidavanja, lošije očuvan.¹⁰⁸ Apsida crkve ostala je očuvana do vijenca polukalote. Pročelje crkve doživjelo je značajne promjene te je tijekom vremena ogoljeno.

Crkva je, kao i mnoge građevine dubrovačkog područja, stradala u velikom potresu 1667. godine. Njezine su ruševine korištene kao vrt i kao lapidarij u kojem su odlagani ulomci skulpture pronađeni u istraživanjima vođenim na prostoru gradske jezgre. Lapidarij je 1940. premješten u dubrovačku žitnicu Rupe, ali je ostao problem atribucije ulomaka koji su navodno pripadali ovom zdanju.

Crkva je do današnjih dana istraživana u više navrata. Prva istraživanja amaterskog karaktera vođena su 1927. godine (sl. 15)¹⁰⁹. Do istraživanja je došlo jer su unutar romaničko-gotičkog zdanja pronađeni ostaci temelja apside manje jednobrodne građevine. Tridesetak godina kasnije izvršena je revizija istraživanja sakralne građevine.¹¹⁰ U razdoblju od 1997. do 1998. provedena su arheološka istraživanja od strane Konzervatorskog odjela u Dubrovniku (sl. 16)¹¹¹. Zadnja revizijska istraživanja vođena su 2011. i 2012. godine.¹¹²

3.1.1. Izvorni izgled i pregradnje crkve sv. Stjepana

Unutar ostataka mlađe crkve koja se pripisuju romaničko-gotičkom razdoblju nalaze se ostaci starije crkve sv. Stjepana. Ostatke tog starijeg zdanja autori različito tumače te donose različite zaključke o njenom razvoju.

Ostaci starije crkve otkrivaju jednobrodnu građevinu koja je bila zaključena apsidom čiji je oblik najvjerojatnije izvana pravokutan, a iznutra polukružan. Takav oblik tlocrta postao je jasan nakon istraživanja vođenih tijekom 1997. i 1998. godine (sl. 17, 18).¹¹³ Raniji istraživači

¹⁰⁷ I. Tomas pretpostavlja da je riječ o upravnom i crkvenom središtu grada, a ne o njegovom doslovno shvaćenom središte. Vidi u: TOMAS, 2014: 26.

¹⁰⁸ PEKOVIĆ, 2012: 341.

¹⁰⁹ Prva arheološka istraživanja crkve sv. Stjepana organizirana su od strane Braće hrvatskog zmaja u Dubrovniku. Istraživanja je nadzirao N. Bjelovučić. Vidi u: BJELOVUČIĆ, 1929: 38-43; KARAMAN, 1929: 269-273.

¹¹⁰ ŽILE, 2010: 11.

¹¹¹ Voditelji istraživanja bili su I. Žile i Ž. Peković.

¹¹² PEKOVIĆ, 2012: 354.

¹¹³ PEKOVIĆ, 2012: 357.

imali su različita mišljenja pri tumačenju njezinog izgleda.¹¹⁴ Tako je Lj. Karaman, pišući o prvim istraživanjima crkve dvadesetih godina prošlog stoljeća, na priloženom tlocrtu pretpostavio upravo ovakav oblik apside.¹¹⁵ Pedesetak godina kasnije crkvom se bavio I. Fisković u kontekstu ranokršćanskih sakralnih gradnji koje su tijekom srednjovjekovlja doživjele pregradnje. Prema njemu, riječ je o jednobrodnom zdanju zaključenom peterostranom apsidom koje je kao takvo svojstveno crkvenom graditeljstvu na Jadranu u razdoblju 6. stoljeća.¹¹⁶ Istraživanja su, dakle, potvrdila Karamanovu tezu o izgledu same apside, ali su ukazala na mnogo veće dimenzije crkve no što su to spomenuti autori pretpostavljali.

Revizijskim istraživanjima utvrđeno je da su dijelovi pretpostavljenih bočnih zidova zapravo dijelovi zidova grobova te da se teza o dimenzijama crkve 4,78 x 8,36 mora mijenjati.¹¹⁷ Istočni se zid tako pokazao dužim, čime je širina crkve znatno veća od pretpostavljene. Prema načinu zidanja i sastavu žbuke bilo je moguće pratiti pružanje bočnih zidova starije crkve. Pod sjevernim zidom mlađe crkve očuvan je tek dio izvornog zida. Južni je zid bolje očuvan (u visini do oko 5,5 m) jer je korišten u kasnijim pregradnjama te je manje stradao u snažnim potresima. Ostatke izvornog zapadnog pročelja predstavlja otisak kamenog morta na kamenu živcu, dok su na bočnim zidovima pronađeni ostaci dva para zidanih T-pilastara. U središnjem traveju južnog zida pronađeni su ostaci uskih vrata širine 75 cm.¹¹⁸ Iako spomenuta istraživanja nisu cjelovito obuhvatila crkveni prostor, ona su pokazala osnovan izvoran oblik crkve i otvorila mogućnost raspravljanja o njezinoj dataciji.

Zadnja istraživanja vođena 2011. i 2012. godine upotpunila su ranije spoznaje.¹¹⁹ Utvrđeno je da je crkva sv. Stjepana bila oblikovana kao jednobrodna građevina dimenzija 11,5 x 7,3 m. Izvorna apsida vanjske širine 3,7 m bila je istaknuta za 2,2 m iz tijela crkve. Dva para

¹¹⁴ Crkvu sv. Stjepana spominje i P. Chevalier u svom katalogu starokršćanske arhitekture. Vidi u: CHEVALIER, 1995: 467-469.

¹¹⁵ KARAMAN, 1929: 269-273.

¹¹⁶ FISKOVIĆ, 1988: 202, 203, 207.

¹¹⁷ Podaci o istraživanjima najvećim su dijelom preuzeti iz teksta Ž. Pekovića. Ista istraživanja u svojim tekstovima spominju R. Menalo i I. Žile. Vidi u: PEKOVIĆ, 2012: 357- 360; MENALO, 2006: 15; ŽILE, 2010: 11.

¹¹⁸ Ova su vrata zazidana i zaključena gljivastim otvorom.

¹¹⁹ Podaci o istraživanjima vođenim 2011. i 2012. također su preuzeti iz teksta Ž. Pekovića. Vidi u: PEKOVIĆ, 2012: 365, 366.

polupilastara oblikovala su crkveni prostor u tri nejednaka traveja. Takav crkveni prostor bio je zaključen križno-kupolnim svodom.¹²⁰

U zadnjim istraživanjima crkve, uz njezin sjeverni zid i apsidu, pronađen je velik broj grobova. Analizom radioaktivnog ugljika u kostima isti su grobovi datirani u razdoblje od početka 9. do 13. stoljeća.¹²¹ Velik broj ukopa govori o kontinuiranom pokopavanju uz samu crkvu, u grobove bez konstrukcije kao i u uzidane grobnice u crkvi do kraja 17. stoljeća.¹²²

Spomenuta istraživanja dala su nove podatke prema kojima se može raspravljati o dataciji prve crkve sv. Stjepana. Mišljenja istraživača o tom pitanju nisu jedinstvena. Kao što je ranije istaknuto, I. Fisković je obrađuje kao ranokršćansko zdanje koje je u razdoblju predromanike doživjelo značajne zahvate te je obogaćeno kamenim namještajem u istom slogu.¹²³ I. Žile ističe kako je sačuvani južni zid morfološki zidan kasnoantičkom teksturom, a takvu dataciju potvrđuju i ranije spomenuta zazidana vrata zaključena gljivastim otvorom koja se nalaze na istom zidu.¹²⁴ S ovom datacijom slaže se i I. Tomas koja o crkvi piše kao o ranokršćanskoj građevini spominjući mogućnosti iste datacije crkve sv. Petra i Sigurate.¹²⁵

Ž. Peković crkvu obrađuje kao ranosrednjovjekovno odnosno predromaničko zdanje.¹²⁶ Autorov zaključak temeljen je na tlocrtnom obliku crkve koji uspoređuje s druga dva značajna srednjovjekovna objekta unutar dubrovačke jezgre, a to su crkva sv. Petra i crkva sv. Ivana na Pustijerni.¹²⁷ Prema njegovom mišljenju crkve su građene u 10. odnosno 9. stoljeću, a oblik njihove apside ukazuje na tradicionalnu gradnju iz početka ranog srednjeg vijeka.¹²⁸ Ipak, sam autor navodi da takav oblik apside može predstavljati kasnoantičko naslijeđe jer upravo ranokršćanske crkve odlikuje ovakav oblik prezbiterija.¹²⁹ Istraživač tako zanemaruje kasnoantički način zidanja i gljivasti otvor zazidanih vrata na južnom zidu, koji ipak ukazuju na dataciju u ranije, kasnoantičko odnosno ranokršćansko razdoblje, na što su upozorili ranije spomenuti istraživači, a to potvrđuje i spomenuti oblik apside.

¹²⁰ U istraživanjima vođenim 1997. i 1998. godine zaključeno je da je starija crkva imala bačvaste svodove koje su nosili masivni polupilastru. U kasnijim istraživanjima otkriveni su profilirani ugaoni pilastru koji navode na zaključak da je crkveni prostor bio zaključen križno-kupolnim svodom. Vidi u: PEKOVIĆ, 2012: 363, 365.

¹²¹ PEKOVIĆ, 2012.: 360.

¹²² Ž. Peković ističe grob datiran istom metodom u 835. godinu prema čemu se groblje oko crkve može datirati od polovine 9. stoljeća što uzima kao *terminus post quem non* za izgradnju crkve. Vidi u: PEKOVIĆ, 2012: 360.

¹²³ FISKOVIĆ, 1988: 203.

¹²⁴ ŽILE, 2010: 11.

¹²⁵ TOMAS, 2014: 22.

¹²⁶ PEKOVIĆ, 2012: 341-375.

¹²⁷ PEKOVIĆ, 2012: 357.

¹²⁸ PEKOVIĆ, 2012: 358.

¹²⁹ PEKOVIĆ, 2012: 358.

Pišući o crkvi kao o ranosrednjovjekovnom zdanju Ž. Peković smatra da je u razdoblju romanike doživjela radikalne pregradnje.¹³⁰ Prema autoru, predromaničko je zdanje u razdoblju rane romanike dobilo narteks i nastavilo funkcionirati u svom osnovnom obliku.¹³¹ Potvrdu tog zaključka autor nalazi u djelomično sačuvanom pročelju i ugaonim pilastrima na koje su bili oslonjeni svodovi predromaničke crkve i lukovi i svod narteksa.¹³²

Za razliku od prve pregradnje koja nije mijenjala osnovne gabarite crkve, druga pregradnja značajno je promijenila izgled crkvenog prostora. Autor tako smatra da su u drugoj, romaničkoj pregradnji, srušeni svodovi i masivni T-polupilastri te začelje s apsidom.¹³³ Umjesto masivnih T-polupilastara tada su izgrađena dva para tanjih koji su izvedeni od finih klesanaca, a apsida je dobila polukružni oblik iznutra i izvana.¹³⁴

Slijedeći zaključke spomenutog autora, zaključuje se da je romanička crkva sv. Stjepana bila jednobrodno zdanje podijeljeno na tri traveja s dva para tanjih T-polupilastara.¹³⁵ Takav crkveni prostor zatvarala je apsida polukružnog oblika, sazidana od relativno pravilnih klesanaca. Na njezinom plaštu očuvani su ostaci bifore. Na istočnom zidu su očuvani prozori zaključeni srpastim polukružnim lukom, dok je na spoju apsida i istočnog zida očuvana plitka lezana koja svjedoči o postojanju vanjskog vijenca koji je bio oblikovan nizom slijepih arkada nad profiliranim kamenim konzolama.¹³⁶

Poznato je da je romanička crkva oštećena i obnavljana tijekom 14. stoljeća o čemu svjedoče sačuvani dokumenti. Crkva je srušena u Velikoj trešnji nakon čega više nije obnavljana.

3.1.2. Skulptura crkve sv. Stjepana

Skulptura vezana uz crkvu sv. Stjepana predstavlja zasebnu temu. Ona je jedna od ključnih cjelina koja se obrađuje u proučavanju problematike južnodalmatinske ranosrednjovjekovne skulpture. S obzirom da je sama crkva godinama korištena kao lapidarij u kojem su se

¹³⁰ PEKOVIĆ, 2012: 367.

¹³¹ PEKOVIĆ, 2012: 369.

¹³² PEKOVIĆ, 2012: 369.

¹³³ U istoj pregradnji su, prema autoru, očuvani bočni zidovi i ranoromanički narteks. Od sustava svodova zadržani su lukovi uz bočne zidove i svod nad njima. Vidi u: PEKOVIĆ, 2012: 369.

¹³⁴ PEKOVIĆ, 2012: 369.

¹³⁵ Novi T-polupilastri, izgrađeni u romaničkoj pregradnji, ne poklapaju se sa starijim. Jedan romanički T-polupilastar očuvan je gotovo u cijelosti s bazom, impostima i dijelom slijepih lukova, profiliranih rebara križnog svoda i pojasnice. Vidi u: PEKOVIĆ, 2012: 369.

¹³⁶ Jedna od konzola očuvana je u cijelosti. Vidi u: PEKOVIĆ, 2012: 370.

odlagali ulomci skulpture pronađeni u nizu istraživanja vođenih u gradskoj jezgri, atribucija istih ulomaka ovoj crkvi istraživačima predstavlja svojevrsan problem (sl. 19).

O ulomcima vezanim za ovu crkvu pisao je još 1897. godine F. Radić.¹³⁷ Nakon istraživanja amaterskog karaktera o njima piše N. Bjelovučić koji donosi njihove fotografije i dataciju u razdoblje 10. stoljeća.¹³⁸ Lj. Karaman sljedeći je istraživač koji piše o ovoj skulpturi, a u reljefima pronađenima na lokalitetu vidi dvije faze pleterne plastike: jednu s geometrijskim motivima datiranu od 9. do 11. stoljeća i drugu skupinu koju odlikuju cvjetni motivi koju datira u kraj 11. tj. 12. stoljeće.¹³⁹ Nakon Lj. Karamana uslijedila je stanka u proučavanju ranosrednjovjekovne skulpture dubrovačkog područja, tako i one sv. Stjepana. Sljedeći značajan doprinos u proučavanju iste donio je M. Jurković 1985. godine. Istraživač je skulpturu sv. Stjepana proučio upravo u kontekstu južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture povezujući je tako sa pelješkim primjerima.¹⁴⁰ Svoj doprinos proučavanju ovog materijala dao je I. Žile, a o njoj je unutar svog kataloga pisala i R. Menalo.¹⁴¹ U novije vrijeme skulpturom se bavio Ž. Peković koji je dao svoje viđenje razvoja ranosrednjovjekovne skulpture užeg dubrovačkog prostora.¹⁴² U svojim doktorskim disertacijama ovom skulpturom se bave I. Tomas i M. Zornija koja ih povezuje sa Kotorskom klesarskom radionicom.¹⁴³

U crkvi sv. Stjepana pronađena su četiri ulomka ploča oltarne ograde, dvije od mramora i dvije od vapnenca dok je poviše sjevernih vrata crkve uzidan ulomak bočne strane sarkofaga rađen u vapnencu (sl. 20).¹⁴⁴ Na ulomcima dvaju mramorna pluteja vidljivi su motivi pilastara nadvišenih križevima, troprutih arkada i palmeta. Središnja polja pluteja vjerojatno su bila oblikovana motivima rajskog vrta s arkadama.¹⁴⁵ Jedan ulomak od vapnenca ukrašen

¹³⁷ F. Radić opisuje ulomke pluteja ili ciborija s ostacima natpisa, jedan sa spomenom sv. Sofije. Danas istim ulomcima nema traga. Autor je tada donio i opis i tlocrt crkve te kapele uz njen sjeverni zid za koju je ustvrdio da ne može biti starija od 15. stoljeća. Tada je pretpostavio postojanje starije građevine bizantskog doba. Vidi u: RADIĆ, 1897: 14-27.

¹³⁸ BJELOVUČIĆ, 1929: 38-43.

¹³⁹ KARAMAN, 1929: 269-273.

¹⁴⁰ JURKOVIĆ, 1985: 183-199.

¹⁴¹ ŽILE, 1988: 175-188; MENALO, 2006: 14-15.

¹⁴² PEKOVIĆ, 2010: 176-215.

¹⁴³ TOMAS, 2014: 41 ; ZORNIJA, 2014: 165.

¹⁴⁴ Istraživači pogrešno navode da ju je iznad sjevernog bočnog portala dao uzidati N. Bjelovučić 1928. godine, ploča je vidljiva na istom mjestu na fotografiji koju je F. Radić donio ranije, još 1897. godine. Vidi u: RADIĆ, 1897: 14-15, ZORNIJA, 2014: 165.

¹⁴⁵ ZORNIJA, 2014: 165.

je velikom kružnom kompozicijom koja tvori *Korbboden*-motiv.¹⁴⁶ Drugi plutej, rađen u vapnencu, ukrašen je motivom učvorenih kružnica koje su ispunjene stiliziranim palminim listovima.¹⁴⁷ Ovoj grupi se priključuje i ulomak protumačen kao bočna strana sarkofaga na kojoj se čita dvostruki motiv rajskog vrta u kojeg se križevi uzdižu iznad biljnih ornamenata.¹⁴⁸

U posljednjim istraživanjima crkve pronađeno je nekoliko ulomaka skulpture čiju je fotografiju donio Ž. Peković (sl. 21).¹⁴⁹ M. Zornija jednog od njih sa sigurnošću pripisuje istoj grupi kao i ranije opisane reljefe upozoravajući na kompoziciju koja se može povezati s onom izvedenom na opisanoj bočnoj strani sarkofaga.¹⁵⁰ Na ostalim ulomcima vidljiv je ukras pleterom i dijelovi ukrasa izvedenog vegetabilnim motivima za koje je ipak, prema oblikovanju, moguće pretpostaviti kasniju dataciju.

Opisani ulomci koji pripadaju plutejima i sarkofagu, predstavljaju najraniji sloj skulpture vezan uz ovu crkvu. Takvim ga je označio M. Jurković, koji je istaknuo da se radi o najranijem sloja dubrovačke predromaničke plastike koji bi, kao takav, bio datiran prije sloja rane pleterne skulpture, odnosno prije sredine 9. stoljeća.¹⁵¹

Skulptura sv. Stjepana promatra se u kontekstu najstarijih dubrovačkih urbanih lokaliteta, a to su, osim sv. Stjepana, sv. Andrija i sv. Marija na Kaštelu (sl. 22).¹⁵² Taj najstariji sloj dubrovačke skulpture pokazuje izrazite sličnosti s najreprezentativnijim bokeljskim spomenicima u Kotoru i na Prevlaci, odnosno s radovima *Kotorske klesarske radionice*.¹⁵³ Na ovu su vezu upozorili ponajprije zadarski istraživači, a detaljnije je proučila M. Zornija u svojoj doktorskoj disertaciji.¹⁵⁴ Dvije su skupine povezane jednakim likovnim

¹⁴⁶ Isti motiv spominje I. Josipović koji naglašava da je on, kao i motiv palmeta ispod križeva unutar arkada, karakterističan za skulpturu nastalu krajem 8. i na počecima 9. stoljeća na istočnoj obali Jadrana. Vidi u: JOSIPOVIĆ, 2014: 57.

¹⁴⁷ Ovaj plutej crkvi je pripisao Ž. Peković. M. Zornija upozorila je na sličnost ovog pluteja s onim na lijevoj strani velikog mramornog pluteja *Klesarske radionice iz doba biskupa Ivana*. Dubrovački primjer ipak je isklesan vidno manjom kvalitetom. Vidi u: PEKOVIĆ, 2010: 184-185; ZORNIJA, 2014: 165.

¹⁴⁸ ZORNIJA, 2014: 165.

¹⁴⁹ PEKOVIĆ, 2012: 361.

¹⁵⁰ ZORNIJA, 2014: 165.

¹⁵¹ Ove reljefe istraživač povezuje sa splitskim i zadarskim primjerima s kojima ih veže jednako bogata tradicija klesanja. Istraživač također ističe prioritet koji zasigurno nosi namještaj sv. Stjepana s obzirom na centralnu lokaciju crkve, što upućuje na zaključak da se određene karakteristike prvo javljaju na ovom primjeru, a kasnije na onim smještenima izvan samog centra, tj. grada. JURKOVIĆ, 1985: 195.

¹⁵² Njima se priključuje ulomak iz Komolca.

¹⁵³ ZORNIJA, 2014: 164.

¹⁵⁴ Na vezu kotorske i dubrovačke skulpture najprije su upozorili I. Petricioli, N. Jakšić i P. Vežić. Vidi u: PETRICIOLI, 1960: 49-50; JAKŠIĆ, 1999./2000., 138-139; VEŽIĆ-LONČAR, 2009: 117-118. Vezu bokeljskog

karakteristikama reljefa, posebnim izborom motiva i kompozicijskih shema te načinom klesarske izvedbe.¹⁵⁵

Time se rani sloj skulpture sv. Stjepana datira u početak 9. stoljeća koja predstavlja najraniju fazu razvoja dubrovačke predromaničke skulpture.

M. Jurković pronalazi još jedan, kasniji sloj skulpture, vezan uz crkvu sv. Stjepana. Radi se o ulomcima greda, kapitela i tranzeni, na kojima autor pronalazi motive, koji su u svojoj izvedbi, jednaki onima na skulpturi definiranoj kao prvi pelješki sloj (sl. 23).¹⁵⁶ Autor smatra da je taj drugi sloj sv. Stjepana moguće datirati prema kraju 9. stoljeća.¹⁵⁷ Isti ulomci drugačije su definirani od strane Ž. Pekovića koji ih datira u kraj 10. stoljeća i gotovo u cijelosti pripisuje crkvi sv. Petra Velikog.¹⁵⁸

Crkvi se pripisuje i nekoliko ulomaka datiranih u razdoblje kraja 11. i početka 12. stoljeća, a radi se o ulomku ploče oltarne ograde i ulomcima s motivom palmete koji su pronađeni u posljednjim istraživanjima crkve.¹⁵⁹

3.1.3. Crkva sv. Stjepana u kontekstu dubrovačke sakralne arhitekture

Ukoliko prihvatimo tezu o ranokršćanskoj dataciji prve crkve sv. Stjepana dovodimo je u vezu s istodobnim ostvarenjima koja se nalaze unutar dubrovačke jezgre. Radi se o crkvi Preobraženja Kristova, Sigurati, za koju se pretpostavlja da je nastala u 6. stoljeću ili nešto kasnije (sl. 24).¹⁶⁰ Takvu dataciju crkve dokazuje značajan broj ulomaka skulpture, ali i specifičan način zidanja koji upućuje na razdoblje razmeđa kasne antike i ranog srednjeg vijeka, odnosno ono od 6. do 8. stoljeća.¹⁶¹ Ipak, važno je napomenuti da je Sigurata izgrađena izvan prvobitne dubrovačke jezgre, dok je crkva sv. Stjepana izgrađena u središtu Grada što bi opravdalo značajnije dimenzije i monumentalnost sv. Stjepana.

i dubrovačkog materijala u svojim su radovima obradili i I. Žile i Ž. Peković. Vidi u: ŽILE, 2003: 121-128., PEKOVIĆ: 2010: 184.

¹⁵⁵ Autorica obrađuje i ulomke otkrivene u istraživanjima dubrovačke katedrale, čiju stariju fazu također povezuje s ovom radionicom. Vidi u: ZORNIJA, 2014: 164, 168.

¹⁵⁶ Drugi sloj skulpture sv. Stjepana autor povezuje sa skulpturom crkve sv. Mihajla u Stonu, a radi se o zreloj pleternoj skulpturi. Vidi u: JURKOVIĆ, 1985: 195.

¹⁵⁷ JURKOVIĆ, 1985: 195.

¹⁵⁸ PEKOVIĆ, 2010: 184- 185.

¹⁵⁹ MENALO, 2006: 73, sl. 85, TOMAS, 2014: 56., PEKOVIĆ, 2012: 361, sl. 18.

¹⁶⁰ Moguća i ranokršćanska datacija sv. Petra Velikog i sakralnog zdanja pronađenog ispod dubrovačke katedrale. Vidi u: PEKOVIĆ, ŽILE, 1999: 21, TOMAS, 2014: 26.

¹⁶¹ PEKOVIĆ, ŽILE, 1999: 21.

Jasno je da je takvo ranokršćansko zdanje tijekom stoljeća doživjelo više pregradnji koje svjedoče ostaci pronađeni u arheološkim istraživanjima, ali i ulomci skulpture koji možda ponajbolje rasvjetljavaju sliku o razvoju ovog zdanja.

3.2. Crkva sv. Kuzme i Damjana

Crkva sv. Kuzme i Damjana nalazila se na mjestu crkve sv. Bartula smještene uz južnu stranu Sorkočevićeve odnosno biskupske palače, nasuprot katedrale. U odnosu na prostor Pustijerne, crkva sv. Kuzme i Damjana nalazila se u blizini pretpostavljenih Vrata Pustijerne, na samom ulazu u ovaj gradski predio.¹⁶² Crkva sv. Bartula, iako izrazito značajnog položaja, ostala je relativno zanemarena u stručnoj literaturi, a o ranijoj crkvi sv. Kuzme i Damjana danas se može s razumijevanjem raspravljati zahvaljujući dokumentima i provedenim arheološkim istraživanjima.¹⁶³

Staru posvetu crkve sv. Bartula svjedočio je natpis sučelice bočnom ulazu, s naznačenom 1749. godinom, u kojem se izričito spominje „prastaro svetište sv. Kuzme i Damjana“. Ipak, točna lokacija crkve sv. Kuzme i Damjana godinama je bila upitna. Naime, dokumenti koji su govorili o crkvi bili su mahom razasuti i nerazumljivi. Zaključak o točnoj lokaciji ovog sakralnog zdanja omogućio je rukopisni Registar posjeda i primanja lokrumskog samostana iz knjižnice dominikanskog samostana iz 1783. godine.¹⁶⁴ U njemu stoji da je 1767. godine braći Sorkočević dozvoljeno da se njihova kuća nasloni na crkvicu sv. Kuzme i Damjana.¹⁶⁵ Ovim je dokumentom potvrđen zaključak da se stara crkva sv. Kuzme i Damjana zaista nalazila na mjestu crkve sv. Bartula.

O ovoj crkvici zanimljivo svjedoče i drugi dokumenti.¹⁶⁶ Značajni su zapisi objavljeni u *Codex Diplomaticus I*, a govore o ishodu višegodišnjeg spora koji se vodio oko ove crkve.¹⁶⁷ U njima stoji da je prior Petar Slaba sredinom 11. stoljeća, s odobrenjem građana, vratio samostanu sv. Benedikta na Lokrumu crkvicu koju je istom samostanu prethodno ostavio

¹⁶² Od crkve sv. Kuzme i Damjana se prema istoku pružao potez koji je definirao sjevernu stranu Pustijerne, tzv. *sub varicos*, čija su moguća objašnjenja donesena ranije u radu.

¹⁶³ O crkvi sv. Bartolomeja pisao je I. Fisković u svom tekstu koji donosi istraživanja ranije crkve sv. Kuzme i Damjana. Vidi u: FISKOVIĆ, 1997: 261-275.

¹⁶⁴ FISKOVIĆ, 1997: 264.

¹⁶⁵ FISKOVIĆ, 1997: 264.

¹⁶⁶ Pregled dokumenata koji govore o crkvi sv. Kuzme i Damjana donio je u svom tekstu I. Fisković. Vidi u: FISKOVIĆ, 1997: 261-275.

¹⁶⁷ FISKOVIĆ, 1997: 267.

svećenik Dominik, ali ju je dubrovačka općina uzela kao vijećnicu ili gradsku sudnicu.¹⁶⁸ Spomenuti dokument tako svjedoči o prvotnom privatnom karakteru crkve u samom središtu grada koja je potom pripala lokrumskim benediktincima, o njezinom kasnijem profanom karakteru, ali i o razdoblju u kojem ona zasigurno postojala.

U arheološkim istraživanjima vođenim unutar crkve sv. Bartula, na dubini od oko 190 cm iskopa, zaista su pronađeni ostaci starije crkve (sl. 25).¹⁶⁹ Od nje se očuvao južni zid s dijelom začelja kojeg sakriva podzid kasnijeg svetišta. Iako je očuvanost zidova slaba, jasno je da se zidovi starije crkve poklapaju sa zidovima mlađeg zdanja. Od prve crkve ostalo je očuvano svetište artikulirano središnjom polukružnom apsidom i dvjema apsidiolama. Zanimljivi su samostalno stojeći stubci koji se promatraju u apsidi i apsidiolama. Postojanje oltarne ograde svjedoče pronađeni utori stubića. Ostali dijelovi ovog sakralnog zdanja nisu očuvani.

Daljnijim istraživanjima ispod podnice crkve na njenoj su zapadnoj strani pronađeni ostaci pravokutne kule, odnosno njenog zapadnog i sjevernog zida (sl. 26). Kula je imala pravilan pravokutan oblik i naslanjala se na gradski bedem čiji su ostaci pronađeni u prekopavanju Ulice od Pustijerne.¹⁷⁰ Spomenuta kula i bedem predstavljaju ostatke ranosrednjovjekovnog sustava obrane. Donju granicu izgradnje kule postavljaju ostaci kasnoantičkog zida pronađeni neznatno sjevernije, dok gornju granicu predstavlja izgradnja crkve sv. Kuzme i Damjana.¹⁷¹

Crkva sv. Kuzme i Damjana bila je, dakle, neveliko jednobrodno zdanje čije je svetište bilo raščlanjeno trima nišama i odvojeno od ostatka crkvenog prostora nestalom oltarnom pregradom (sl. 27). Dokumenti dokazuju da je crkva bila izgrađena prije polovine 11. stoljeća kada je vraćena u posjed lokrumskih benediktinaca.

Svojim arhitektonskim rješenjem crkva sv. Kuzme i Damjana pokazuje sličnosti s nekim ostvarenjima na dubrovačkom području. Posebnost tog jednostavnog jednobrodnog zdanja predstavlja posebno oblikovanje svetišta. Srodna rješenja promatraju se na nekoliko primjera, a među njima se ističe crkva sv. Petra i Pavla na južnoj strani Mljeta.¹⁷² Ova crkva, osim sličnosti u osnovnom obliku, pokazuje i oblik pravokutnog istaka, poput lezene, na sredini svakog bočnog zida. I. Fisković pretpostavlja da je isti oblik bio prisutan i na dubrovačkom

¹⁶⁸ FISKOVIĆ, 1997: 267.

¹⁶⁹ Istraživanja su vođena 1988. i 1989. godine, a njihove je rezultate donio voditelj istih, I. Fisković. Vidi u: FISKOVIĆ, 1997: 261-275.

¹⁷⁰ FISKOVIĆ, 1997: 267.

¹⁷¹ ŽILE, 1997: 108.

¹⁷² FISKOVIĆ, 1997: 271.

primjeru, no o tome, kao i o samoj raščlambi zidova nemoguće je raspravljati s obzirom na očuvanost ovih crkava.¹⁷³ Srodna rješenja svetišta istraživač je primijetio i na crkavama sv. Filipa i Jakova te sv. Jurja na Pelješcu.¹⁷⁴

Promatrajući sustav simetričnih apsida završnog zida, isti istraživač ističe ovu crkvu kao donju granicu pojave takvog oblika svetišta.¹⁷⁵ Takvi oblici zadržavaju se do kraja 13. stoljeća. Srodnost rješenja crkve sv. Kuzme i Damjana s ranije spomenutim crkvama sv. Filipa i Jakova i sv. Petra i Pavla, prema istraživaču, ukazuju na posebnu tipsku skupinu koja se pojavljuje na dubrovačkom području u predromaničkom razdoblju.¹⁷⁶

Osim samih ostataka crkve i dokumenata koji o njoj govore potrebno je promotriti i odabir titulara koji je u ovom slučaju također znakovit. Značenju titulara ove crkvice posebnu je pažnju posvetio I. Fisković.¹⁷⁷ Autor je uočio da se slavljenje ovih svetaca, braće iscjelitelja, na istočnoj obali Jadrana može pratiti od razdoblja 6. stoljeća, kada je ono posebno rašireno posredstvom bizantske vlasti.¹⁷⁸ Njihovo slavljenje prihvaćao je i benediktinski red koji je njihova svetišta uvelike obnavljao od 11. stoljeća. Kao iscjelitelji, sv. Kuzma i Damjan su posebno štovani u prometno izloženim mjestima, što je uostalom bio i Dubrovnik.

Štovanje sv. Kuzme i Damjana na dubrovačkom području, osim ove crkve, dokazuje i pretpostavljena bazilika u Lapadu, koja ukazuje na to da su se ovi sveci slavili i u ranijem, ranokršćanskom razdoblju.¹⁷⁹

Zanimljivo je promotriti njihovo štovanje na širem području gdje se njihova svetišta često nalaze u samim urbanim centrima, primjerice na rimskom Forumu. Smatra se da je iscjeliteljska uloga braće svetaca stasanjem komunalnih društava i urbanih zajednica dobila novu ulogu koja je promovirala slogu i ljubav među ljudima te da ih se počelo slaviti kao zaštitnike mladih općinskih zajednica, što potvrđuje i dubrovački primjer.¹⁸⁰ Tako se otvara nova tema vezana uz ovu sakralnu gradnju, a to je urbanistički kontekst u kojem sama crkva nastaje.

¹⁷³ FISKOVIĆ, 1997: 271.

¹⁷⁴ FISKOVIĆ, 1997: 272.

¹⁷⁵ FISKOVIĆ, 1997: 272.

¹⁷⁶ FISKOVIĆ, 1997: 272.

¹⁷⁷ FISKOVIĆ, 1997: 261-275.

¹⁷⁸ Veliku ulogu u širenju slavljenja sv. Kuzme i Damjana imao je sam car Justinijan koji je posebno za njih bio vezan budući da je navodno kao dječak njihovim posredstvom prebolio tešku bolest. Vidi u: FISKOVIĆ, 1997: 270.

¹⁷⁹ FISKOVIĆ, 1997: 270.

¹⁸⁰ FISKOVIĆ, 1997: 271.

Potrebno se osvrnuti na smještaj crkve koji je ponajprije određen blizinom morskog zaljeva u koji je smještena gradska luka, kao jedna od najvažnijih gradskih točaka. Položaj crkve je jasno određen i neposrednom blizinom same katedrale, točnije tadašnje bizantske bazilike, koja je tijekom zrelog predromaničkog razdoblja doživjela prvu pregradnju.¹⁸¹ Izgrađena prije polovine 11. stoljeća, na prostoru koji je predstavljao svojevrsan centar crkvene vlasti tadašnjeg Dubrovnika, u blizini luke kao gospodarskog centra, crkva sv. Kuzme i Damjana je dala poseban akcent istom prostoru. Prema mišljenju I. Fiskovića sama crkva tako predstavlja začetak glavnog gradskog trga, točnije novog urbanog centra Grada, koji na novi način organizira svoje komunalno središte.¹⁸²

Crkva sv. Kuzme i Damjana svjedoči o još jednoj značajnoj pojavi. Ona je kao prvotno privatno zdanje poklonjena benediktinskom redu. Budući da je benediktinski samostan na Lokrumu osnovan 1023. godine, jasno je da su benediktinci vrlo rano osigurali svoje položaje u samom središtu Grada što ujedno dokazuje njihov značaj u ranosrednjovjekovnom Dubrovniku.¹⁸³

Skromno zdanje, čiji su ostaci danas skriveni ispod crkve sv. Bartula, prema svemu navedenom ima mnogo veće značenje nego što se to donedavno pretpostavljalo. Kao što je to istaknuo jedini istraživač koji se detaljno bavio ovom crkvom, ona otkriva mnogo o samom karakteru Dubrovnika u vremenu u kojem je izgrađena.¹⁸⁴ Ona tako svjedoči o razdoblju u kojem ranosrednjovjekovni Grad izrasta u suvremeno središte oblikujući svoj sakralni i profani centar. Prva polovina 11. stoljeća, u kojoj najvjerojatnije nastaje ova crkva, tako predstavlja značajan period u razvoju Grada koji radi na značajnim procesima oblikovanja svoje urbane jezgre.

¹⁸¹ ZELIĆ, 2014: 38.

¹⁸² FISKOVIĆ, 1997: 269.

¹⁸³ FISKOVIĆ, 1997: 268.

¹⁸⁴ FISKOVIĆ, 1997: 261-275.

3.2.1. Skulptura crkve sv. Kuzme i Damjana

Neveliko, ali po svemu sudeći skladno zdanje crkvice sv. Kuzme i Damjana, dodatno je ukrašavala arhitektonska plastika. Posebno se ističe portal koji je danas uzidan u kasniju crkvu sv. Bartula (sl. 28). Tijekom arheoloških istraživanja crkve pronađeni su dijelovi ornamentiranog kamenog namještaja ranije crkve. Crkvici se pripisuje i nekoliko ulomaka pronađenih u neposrednoj blizini crkve sv. Bartula.

Spomenuti portal koji tvore sačuvani nadvratnik i dovratnici izrađen je u vapnencu.¹⁸⁵ Njegove prednje plohe ukrašene su vegetabilnim motivima. Prevladava motiv lozice koja tvori kružnice sa trolistom u sredini. Unutrašnjost portala ukrašena je motivom troprute pletenice. Nadvratnik je stepenastom profilacijom podijeljen na dva polja od kojih je gornje ukrašeno nizom palmeta podijeljenih troprutim trakama. Ispod svake palmete pružaju se tropruti tvoreći dvostruke S-motive (sl. 29).

Portal je prvi objavio N. Bjelovučić 1929. godine.¹⁸⁶ Smatrao je da je prenesen sa crkve sv. Stjepana na crkvu sv. Bartula poslije potresa 1667. godine te da ga se može datirati u razdoblje 10. stoljeća.¹⁸⁷ Portal objavljuje i Lj. Karaman u svom djelu *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*. Autor navodi da je portal izvorno pripadao crkvi sv. Stjepana, ali se prema njegovom mišljenju ipak radi o ostvarenju 11. stoljeća. Niz godina kasnije portal spominje M. Jurković pišući o određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture. Autor smatra da se spomenuti portal, prema izvedbi vitice koja je na njemu vidljiva, može jasno povezati s ulomcima koji se pripisuju drugom sloju opremanja crkve sv. Petra te s lokrumskim ulomcima, od kojih posebno ističe nadvratnik uzidan u kasnije zdanje. Spomenute primjere autor dovodi u vezu s drugim pelješkim slojem kojemu pripadaju skulpture stonskih crkava Gospe od Lužine i prozorski okviri sv. Mihajla. Prema tome, svi navedeni ulomci pripadaju pretposljednjoj fazi pleterne skulpture regije koju, prema autorovom mišljenju, odlikuje posebna vrsnoća i vještina izvedbe, visoka inventivnost i raskoš kompozicije. Opisani sloj skulpture, a time i portal na sv. Bartulu, autor je datirao od polovine 10. do polovine 11. stoljeća.¹⁸⁸

¹⁸⁵ ŽILE, 1988: 177.

¹⁸⁶ BJELOVUČIĆ, 1929: 40-41.

¹⁸⁷ BJELOVUČIĆ, 1929: 40-41.

¹⁸⁸ JURKOVIĆ, 1985: 188.

I. Žile je sljedeći istraživač koji se bavio ovim portalom. On je odbio tezu da je portal dio izvorne opreme crkve sv. Stjepana i zaključio da je on izvorno pripadao crkvi sv. Kuzme i Damjana koja je prema njegovom mišljenju izgrađena krajem 10. ili početkom 11. stoljeća.¹⁸⁹ Nastavljajući se na M. Jurkovića, istraživač portal povezuje sa lokrumskim primjerom nadvratnika, a sličnost im nalazi u izvedbi motiva i kvaliteti izvedbe datirajući ih u prvu i drugu polovicu 11. stoljeća.

Nešto drugačije mišljenje o dataciji portala donosi I. Tomas koja smatra da sam portal ima odlike kasnijeg postanka povezujući ga sa ulomcima iz dubrovačke katedrale, sv. Petra, ali i sa ulomkom doprozornika bifora iz Splita, čime istraživačica datira portal u nešto kasnije razdoblje posljednjih desetljeća 11. ili u rano 12. stoljeće.¹⁹⁰

Osim istaknutog portala, crkvi sv. Kuzme i Damjana pripisuje se još nekoliko ulomaka. Prvi od njih je ulomak pronađen u Kneževom dvoru koji je naknadno upotrijebljen kao građevinski materijal. Radi se o ulomku čija je prednja ploha ukrašena okomitim troprutastim vrpčama koje su međusobno spojene troprutastim kružnicama u čijim se središtima nalaze kuglice. Na jednoj strani vidljiv je i motiv troprute kružnice s vegetabilnim motivom.¹⁹¹ Ulomak se pripisuje samoj crkvi ili bazilici pronađenoj ispod dubrovačke katedrale (sl. 30).¹⁹² Crkvici se pripisuje još jedan ulomak pletera naknadno uzidan ispod temelja crkve sv. Bartula i ulomak tranzene čiji je ukras izveden motivom profiliranog kruga pronađen u Ulici od Pustijerne (sl. 31, 32).¹⁹³

¹⁸⁹ ŽILE, 1988: 184.

¹⁹⁰ TOMAS, 2014: 55, 56.

¹⁹¹ ŽILE, 1988: 177.

¹⁹² ŽILE, 1988: 184.

¹⁹³ ŽILE, 1988: 177, 178, 184.

3.3. Crkva sv. Ivana

Na samom kraju dubrovačkog poluotoka, točnije uz jugoistočni potez gradskog zida Pustijerne, nalazila se crkva sv. Ivana. Ugaona kula koja do danas štiti gradsku luku naziva se kulom sv. Ivana upravo prema ovoj crkvi.¹⁹⁴ Crkva se prvi puta spominje 1280. godine.¹⁹⁵ Na njezinom mjestu je između 1633. i 1636. godine podignuta crkva Gospe od Karmena (sl. 33).¹⁹⁶

Arheološka istraživanja crkve Gospe od Karmena provedena su 2000. i 2001. godine.¹⁹⁷ U tim su istraživanjima definirani ostaci crkve sv. Ivana, ali i razina izvornog pločnika Ulice od Pustijerne.¹⁹⁸ Pronađeni ostaci ukazuju na jednobrodno sakralno zdanje raščlanjene vanjštine zaključeno apsidom na istoku.

Istraživači su pretpostavili dvije razvojne faze crkve sv. Ivana.¹⁹⁹ Prva, predromanička crkva bila je jednobrodna građevina raščlanjene vanjštine. Bila je zaključena apsidom čiji je oblik izvana bio pravokutan, a iznutra polukružan. Oblik apsida pratila je zidana klupa. U drugoj, romaničkoj fazi, razina poda je podignuta i nastalo je novo popločenje u koje su ugrađivani predromanički ulomci. Crkva je tada produžena prema zapadu, a u sjevernom su joj zidu otvorena vrata.

Crkva sv. Ivana je, prema mišljenju Ž. Pekovića, izgrađena početkom 9. stoljeća i time se uklapa u sliku značajnijih srednjovjekovnih objekata u dubrovačkoj jezgri.²⁰⁰ U istom kontekstu autor obrađuje crkve sv. Petra i sv. Stjepana kao nesumnjivo predromanička ostvarenja čiji oblik apsida predstavlja tradicionalnu gradnju s početka ranog srednjeg vijeka.²⁰¹

¹⁹⁴ Po crkvi sv. Ivana ime je dobilo više gradnji koje su se nalazile u njezinoj blizini, prije svega četverouglasta Gundulićeva kula, zatim druge koje dolaze na njeno mjesto. Po istoj crkvi naziv dobivaju slanice koje su uzastopno građene na prostoru uz crkvu. Vidi u: GRUJIĆ, 1987: 34.

¹⁹⁵ PEKOVIĆ, 2013: 239.

¹⁹⁶ Crkva Gospe od Karmena, koja dolazi na mjesto sv. Ivana je na neki način presjekla stariju gradnju, svojom orijentacijom u smjeru sjever-istok.

¹⁹⁷ Istraživanja su vodili N. Kovačević i Ž. Peković.

¹⁹⁸ PEKOVIĆ, 2013: 240.

¹⁹⁹ PEKOVIĆ, 2013: 240.

²⁰⁰ PEKOVIĆ, 2012: 357.

²⁰¹ PEKOVIĆ, 2012: 358.

3.3.1. Skulptura crkve sv. Ivana

Pri istraživanju crkve pronađeno je više slojeva ranosrednjovjekovne skulpture. Radi se o pilastrima, dijelovima dviju stranica malog ciborija i ulomcima tegurija (sl. 34).²⁰² Ulomci se prema ukrasu datiraju u drugu polovinu 9. stoljeća.²⁰³

Ž. Peković potvrdu za dataciju nalazi u motivima kojima su ulomci ukrašeni.²⁰⁴ Luk tegurija ukrašen je motivom uske troprute pletenice nad kojom je bio istaknut motiv troprute trake u formi pereca. Taj ukras autor povezuje s ukrasima koji se pojavljuju na tegurijama i gredama oltarnih ograda na prostoru hrvatske države u drugoj polovini 9. stoljeća, upozoravajući na sličnost njihove izvedbe.²⁰⁵ Autor povezuje ukrase tegurija iz crkve sv. Ivana s ulomkom oltarne grede pronađene u crkvi sv. Ilije na Lopudu koja se također datira u drugu polovinu 9. stoljeća.²⁰⁶

Ulomci skulpture pronađeni u crkvi sv. Ivana stilski se povezuju sa skulpturom iz Janjine i zabatom oltarne ograde iz Župe dubrovačke.²⁰⁷ Spomenuta se skulptura također datira u razdoblje 9. stoljeća.²⁰⁸

Crkva Gospe od Karmena, podignuta na mjestu crkve sv. Ivana, predstavlja jedno od najznačajnijih ostvarenja ranobarokne dalmatinske arhitekture.

Zanimljivo je razmišljati o samostanu sv. Tome i crkvi sv. Ivana kao o krajnjim točkama grada na što je upozorila N. Grujić.²⁰⁹ Prema istraživačici, smještanje samostana na istureni dio poluotoka možda je imalo obrambenu funkciju, a sam je samostanski kompleks predstavljao granicu područja koje je bilo obuhvaćeno regulacijom u njenoj prvoj fazi. Razumijevanje odnosa crkve sv. Ivana, datirane u 9. stoljeće i samostana sv. Tome koji se u pisanim izvorima spominje u prvoj polovici 13. stoljeća, ali je moguće da se radi i o starijoj gradnji, može uputiti na značajne spoznaje o ranom urbanističkom razvoju predjela Pustijerne.

²⁰² PEKOVIĆ, 2010: 188., VEŽIĆ, LONČAR, 2009: 120-121.

²⁰³ PEKOVIĆ, 2010: 188.

²⁰⁴ PEKOVIĆ, 2010: 189.

²⁰⁵ PEKOVIĆ, 2010: 189, 190.

²⁰⁶ PEKOVIĆ, 2010: 191.

²⁰⁷ PEKOVIĆ, 2010: 192, 193.

²⁰⁸ PEKOVIĆ, 2010: 192, 193.

²⁰⁹ GRUJIĆ, 1986: 12.

3.4. Nestale crkve na prostoru dubrovačke Pustijerne

3.4.1. Crkva sv. Vida

Pišući o Vratima Pustijerne, kroničari često spominju crkvu sv. Vida koja se navodno nalazila u neposrednoj blizini. Crkvu tako spominje S. Skurla koji piše da je crkva porušena u prvoj polovini 11. stoljeća zbog izgradnje nadbiskupske palače.²¹⁰ L. Beritić prema tome zaključuje da se crkva sv. Vida nalazila u blizinu Muzičke škole, s obzirom da se nadbiskupska palača nalazila na mjestu nekadašnjeg samostana sv. Katarine.²¹¹ Ipak, prema novim arheološkim saznanjima jasno je da se crkva sv. Vida nalazila upravo pored Vrata Pustijerne.²¹² Porušena je zbog izgradnje nadbiskupske palače koja je na tom mjestu građena kako bi se biskupu osigurala rezidencija u samoj blizini katedrale.²¹³ O samom izgledu crkve ne zna se mnogo, a pretpostavlja se da je zauzimala krajnji sjeverni dio bloka između današnjih ulica Od Pustijerne, Gradićeve i Stuline.²¹⁴

3.4.2. Crkva sv. Teodora

Poznato je da se na prostoru Pustijerne, točnije kod današnjeg bastiona sv. Spasitelja, nalazila crkva sv. Teodora. O crkvi se ne zna mnogo, a njen se prvi spomen nalazi u oporuci iz 1281. godine.²¹⁵ Spominje se i u dokumentu iz 1535. godine u kojem se piše o ženskom hospitalu koji se nalazio pored iste crkve. Poznato je da je do 1782. godine hospital izgorio, a tada se crkva spominje kao porušena.²¹⁶ Najvjerojatnije je, kao i niz drugih građevina, nestala u Velikoj Trešnji 1667. godine. Ostaci crkve sv. Teodora danas nisu poznati.

3.4.3. Crkva sv. Spasitelja

O crkvi sv. Spasitelja na Pustijerni rijetko se pisalo. Smatra se da se nalazila u blizini nestalog samostana sv. Tome i u blizini istoimenog bastiona koji je po njoj nazvan. Crkva se spominje u nekoliko dokumenata, od kojih je najstariji onaj iz sredine 14. stoljeća.²¹⁷ Od crkve sv. Spasitelja danas nisu poznati nikakvi ostaci.

²¹⁰ SKURLA, 1868: 123.

²¹¹ BERITIĆ, 1956: 65.

²¹² PEKOVIĆ, 1998: 67.

²¹³ SKURLA, 1868: 143.

²¹⁴ PEKOVIĆ, 1998: 68.

²¹⁵ BERITIĆ, 1956: 64.

²¹⁶ BERITIĆ, 1956: 64.

²¹⁷ BERITIĆ, 1956: 62, 63.

3.4.4. Samostan sv. Tome

Samostanski kompleks sv. Tome zauzimao je istočni dio prostora između Stajeve i Bandureve ulice.²¹⁸ Samostan se prvi puta spominje 1243. godine u oporuci Ivana Gundulića i žene Dobroslave.²¹⁹ Pripadao je benediktinkama što potvrđuju dokumenti s kraja 13. i početka 14. stoljeća.²²⁰

Crkva je bila smještena na južnoj strani kompleksa, a uz njegovu sjevernu stranu nalazio se hospital koji je početkom 16. stoljeća priključen samostanu.²²¹ Poznato je da su u prvoj polovini 16. stoljeća planirani veliki radovi na kompleksu, kao i izgradnja nove crkve.²²² Koliko je od planiranog ostvareno nije poznato zbog nedostatka dokumenata.

Spomenuti prostor južno od Ulice od Pustijerne, između Bandureve i Stajeve ulice, arheološki je istražen osamdesetih godina 20. stoljeća. Na istraženom prostoru nisu pronađeni ostaci spominjanog samostana, a sam istraživač je pretpostavio da se samostan smjestio južnije, bliže bastionu sv. Spasitelja.²²³

Ž. Peković je osporio ovaj zaključak navodeći arhivske dokumente koji potvrđuju da je samostan imao prozore na gradskom zidu prema luci prema čemu se nalazio sjevernije od Ulice od Pustijerne, između nje i Ulice Damjana Jude.²²⁴

O samostanu i crkvi sv. Tome, srušenima 1667. godine, danas jedino svjedoče spomenuti arhivski dokumenti.

²¹⁸ U arheološkim istraživanjima vođenim osamdesetih godina na ovom je prostoru definirana još jedna ulica koja je tekla usporedno s Bandurovom. Kompleksu samostana sv. Tome pripadao je prostor između Ulice od Pustijerne i Ulice Damjana Jude. Vidi u: BERITIĆ, 1956: 78; GRUJIĆ, 1987: 12.

²¹⁹ BERITIĆ, 1956: 78.

²²⁰ Benediktinke su imale svoje posjede u Gružu i u Župi. Vidi u: GRUJIĆ, 1986: 12.

²²¹ GRUJIĆ, 1986: 13.

²²² GRUJIĆ, 1986: 13.

²²³ Zanimljivo je da se bastion sv. Spasitelja, izgrađen između 1647. i 1654. godine, u početku nazivao novom utvrdom nad svetim Tomom. Vidi u: BERITIĆ, 1956: 79.

²²⁴ Tri arhivska dokumenta iz prve polovine 15. stoljeća potvrđuju lokaciju samostana, ranije ih je donijela N. Grujić. Prvi je dokument u kojem se zaključuje probijanje tri prozora kroz gradski zid prema luci u blizini samostanskog zida. Drugim se dokumentom dopušta da se crkva povisi malo do ispod lukova obilaznog hodnika zidina, dok se trećim određuje da se Ulica od Pustijerne poploča od Vrata Pustijerne do samostana sv. Tome. Vidi u: PEKOVIĆ, 1998: 80; GRUJIĆ, 1986: 12.

4. Ranosrednjovjekovna skulptura s područja dubrovačke Pustijerne

Kao što je već istaknuto, skulptura s područja Pustijerne ključna je za proučavanje ranosrednjovjekovne skulpture dubrovačkog područja. Prvenstveno se ističe skulptura vezana uz crkvu sv. Stjepana.

Prvi sloj skulpture sv. Stjepana datiran je, dakle, u razdoblje ranog 9. stoljeća. Ukoliko crkvu promatramo kao ranokršćansko zdanje, što je objašnjeno ranije u tekstu, ona bi u razdoblju ranog 9. stoljeća bila opremljena novim liturgijskim namještajem kojemu pripadaju ulomci o kojima je riječ.²²⁵

Isti ulomci skulpture povezuju se s brojnim ulomcima pronađenim u istraživanjima unutar gradske jezgre. Prvenstveno je riječ o liturgijskim instalacijama, ulomcima ciborija i oltarnih ograda koji su pronađeni u istraživanjima dubrovačke katedrale, Na Andriji i u samostanu sv. Marija od Kaštela.²²⁶

Kao jednu od karakteristika tog najranijeg sloja skulpture sv. Stjepana, M. Jurković ističe sličnost sa splitskim i zadarskim reljefima te upozorava na jednako bogatu tradiciju klesanja i raniju baštinu.²²⁷ Sličnost pronalazi ponajviše u izboru motiva, kompoziciji i načinu izvedbe.²²⁸ Isti sloj se, prema mišljenju istraživača, u izvedbi određenih pojedinosti približava onom koji je jednako definiran kao *prvi pelješki sloj*.²²⁹

Ž. Peković pak ističe vezu s kotorskim ostvarenjima, odnosno smatra da ulomci iz crkve sv. Stjepana pripadaju stilski homogenoj grupi koju tvore reljefi iz Kotora, Prevlake i Ulcinja.²³⁰ Istraživač također ističe vezu s lokalitetima unutar dubrovačke gradske jezgre te onu sa zadarskim primjerima.²³¹

Prva faza skulpture crkve sv. Stjepana tako predstavlja prvi sloj ranosrednjovjekovne dubrovačke skulpture. Radi se o reljefima koje odlikuje visoka kvaliteta izvedbe. Motivi koji se pojavljuju u najvećoj mjeri su vegetabilni, a odlikuju se manjom strogoćom u oblikovanju odnosno nisu još uvijek podređeni strogoj geometrizaciji razvijenog predromaničkog stila.²³²

²²⁵ TOMAS, 2014: 30.

²²⁶ TOMAS, 2014: 30.

²²⁷ JURKOVIĆ, 1985: 195.

²²⁸ JURKOVIĆ, 1985: 195.

²²⁹ JURKOVIĆ, 1985: 195.

²³⁰ PEKOVIĆ, 2010: 184.

²³¹ PEKOVIĆ, 2010: 184 – 186.

²³² TOMAS, 2014: 30.

Prema odabiru motiva i načinu izvedbe povezuju se s istovremenim lokalitetima unutar dubrovačke jezgre te splitskim, zadarskim i kotorskim ostvarenjima.

Osim najranijeg sloja skulpture sv. Stjepana, M. Jurković je na skulpturi vezanoj uz istu crkvu istaknuo i kasniji sloj koji datira prema kraju 9. stoljeća, a povezuje ga sa skulpturom sv. Mihajla u Stonu koju datira u razdoblje 10. stoljeća i opisuje kao zrelu pleternu skulpturu koju odlikuju poznati vegetabilni, simbolički i geometrijski motivi.²³³ Taj sloj skulpture sv. Stjepana povezuje, dakle, sa slojem koji naziva *prvi pelješki sloj*, a odlikuju ih isti motivi u identičnoj obradi prema čemu zaključuje da se radi o ostvarenjima iste radionice.²³⁴

Istraživač pritom ističe ulomke iz crkve sv. Stjepana koja bi kao monumentalna građevina u središtu grada trebala nositi prioritet u stilskom smislu koji bi se kasnije ispoljio na rubnim područjima čime objašnjava njihovu nešto raniju dataciju.²³⁵

Tranzena i kapitel, koji prema M. Jurkoviću pripadaju opisanom drugoj sloju skulpture sv. Stjepana, prema mišljenju Ž. Pekovića pripadaju crkvi sv. Petra. Istraživač ističe kako su ulomci bili odloženi u crkvi sv. Stjepana kao u privremeni lapidarij te da nisu pripadali njenoj opremi.²³⁶ Crkvi sv. Petra inače pripada najveći broj ulomaka skulpture koji se datiraju u razdoblje prve polovine i sredine 10. stoljeća, odnosno zrele predromaničke skulpture. O podrijetlu spomenutih ulomaka potrebno je dodatno razmisliti, a najveći problem u tome jest činjenica da je crkva sv. Stjepana zaista upotrebljavana kao lapidarij što predstavlja značajan problem pri atribuciji pronađenih ulomaka.

Crkvi sv. Stjepana pripisuje je i nekoliko ulomaka koji se mogu datirati u kasnije razdoblje. Radi se o ulomku ploče oltarne ograde i nekoliko ulomaka s motivom palmete koji su pronađeni u posljednjim istraživanjima crkve. I. Tomas pretpostavlja njihovu dataciju u kraj 11. i početak 12. stoljeća.²³⁷

Njihova datacija u navedno razdoblje, prema istraživačici, navodi na zaključak da je crkva u istom vremenu bila opremljena novim kamenim namještajem.²³⁸

²³³ JURKOVIĆ, 1985: 190, 195.

²³⁴ JURKOVIĆ, 1985: 190, 195.

²³⁵ JURKOVIĆ, 1985: 195.

²³⁶ I. Tomas i R. Menalo također smatraju da su ovi ulomci pripadali crkvi sv. Stjepana. Vidi u: MENALO 2006: 52-53, 69, sl. 19-22, 25, 70, TOMAS, 2014: 41, PEKOVIĆ, 2010: 178.

²³⁷ MENALO, 2006: 73, sl. 85, PEKOVIĆ, 2012: 361, sl. 18., TOMAS, 2014: 56.

²³⁸ TOMAS, 2014: 56.

U skladu s navedenim, moguće je promatrati tri sloja skulpture koja je pripadala crkvi sv. Stjepana. Prvi sloj se može definirati kao najraniji predromanički sloj, odnosno najraniji sloj dubrovačke ranosrednjovjekovne skulpture. Drugi sloj se definira kao zrela pleterna skulptura koju odlikuje istovjetan repertoar slobodnije oblikovanih motiva, složenije kompozicijske sheme s naglašenim *horror vacui*.²³⁹ Treći sloj se može definirati kao ranoromanička skulptura u kojoj se uočava snažniji plasticitet, slobodnije modeliranje motiva te napuštanje *horror vacui* zbog vrednovanja pozadinske plohe.²⁴⁰

Opisani slojevi skulpture svjedoče o opremi i pregradnjama jedne od najznačajnijih dubrovačkih ranosrednjovjekovnih crkava te se kao takvi uzimaju kao parametri za proučavanje korpusa cjelokupne dubrovačke ranosrednjovjekovne skulpture.

Skulptura crkve sv. Ivana također predstavlja značajnu točku u proučavanju dubrovačke skulpture spomenutog razdoblja. Prema istraživanjima Ž. Pekovića, ulomci iz spomenute crkve predstavljaju jedinstveni sloj skulpture, odnosno kronološki drugi sloj skulpture dubrovačkog područja koji se datira u drugu polovicu 9. stoljeća i pojavljuje na cijelom dubrovačkom području.²⁴¹

Motive koji se pojavljuju na ovim ulomcima istraživač povezuje s onima na skulpturi koja nastaje u benediktinskim radionicama Branimirovog doba čija se ostvarenja mogu pratiti u gradovima, ali i u vladarskim crkvama u zaleđu.²⁴² Odabirom i izvedbom motiva, među kojima se primjerice ističu motiv troprute pletenice, kuka ili pereca, ovaj sloj skulpture sv. Ivana moguće je povezati s ulomcima: tegurij iz sv. Cecilije u Biskupiji, ulomci iz Kule Atlagića kraj Benkovca, iz crkava posvećenih sv. Nikoli i sv. Petru, ulomci luka i dijelovi trabeacije oltarne ograde iz crkve sv. Petra u Muću Gornjem.²⁴³ Pri tom se ne misli da je spomenuta radionica djelovala na dubrovačkom području, već se upozorava na motive koji se pojavljuju na spomenutim primjerima, a poslije 9. stoljeća se više ne pojavljuju u istim kompozicijama.²⁴⁴

Ipak, više je pažnje potrebno posvetiti srodnim primjerima koji se pronađenim na dubrovačkom području. Riječ je o: ulomku oltarne ograde iz crkve sv. Ilije na otoku Lopudu,

²³⁹ TOMAS, 2014: 37.

²⁴⁰ TOMAS, 2014: 55.

²⁴¹ PEKOVIĆ, 2010: 188 – 193.

²⁴² PEKOVIĆ, 2010: 189.

²⁴³ PEKOVIĆ, 2010: 190, 191.

²⁴⁴ PEKOVIĆ, 2010: 190.

pleternoj skulpturi iz sv. Jurja u Janjini na Pelješcu, teguriju iz Župe dubrovačke i ulomcima iz stonske crkve sv. Mihajla.²⁴⁵

Značajan je i ulomak arkade četverostranog ciborija s motivom pamete (sl. 35). Njegova datacija postavljena je nešto kasnije, u razdoblje kasnog 11. odnosno ranog 12. stoljeća, a njegovu rekonstrukciju objavio je Ž. Peković.²⁴⁶ Istraživač ga povezuje s malim četverostranim ciborijem koji pripisuje dubrovačkoj crkvi sv. Petra i crkvi sv. Bartula u Galovcu.²⁴⁷ Kao problem pri proučavanju manjih ciborija istraživač navodi njihov smještaj u interijeru crkve, a pretpostavlja da su mogli biti smješteni na samoj menzi oltara.²⁴⁸

Skulptura crkve sv. Ivana proučava se u spomenuta dva sloja što ukazuje na mogućnost da je i crkva sv. Ivana u razdoblju kasnog 11., odnosno ranog 12. stoljeća opremljena novim kamenim namještajem kao i crkva sv. Stjepana.²⁴⁹

Skulptura crkve sv. Kuzme i Damjana sljedeća je koju promatramo pri proučavanju skulpture s područja Pustijerne. Prvenstveno se radi o nizu ulomaka koje crkvi pripisuje I. Žile.²⁵⁰ Riječ je o ulomku pletera pronađenom u istraživanjima Kneževog dvora za koji istraživač navodi da možda pripada i bazilici pronađenoj ispod katedrale, zatim o ulomku pletera koji je naknadno uzidan ispod temelja crkve sv. Bartula i o ulomku tranzene pronađenom u Ulici od Pustijerne.²⁵¹ Autor ove ulomke opisuje kao predromaničke, a prema izgradnji same crkve može se pretpostaviti njihova datacija u razdoblje 11. stoljeća.²⁵²

Posebno se ističe portal crkve o kojemu je pisano ranije u radu. Ipak, potrebno se dodatno osvrnuti na novo razmišljanje o njegovoj dataciji, a koje je donijela istraživačica I. Tomas. Iako se datacija portala postavljala u razdoblje prve i druge polovine 11. stoljeća, istraživačica ga je svrstala u prvu skupinu ranoromaničkih reljefa koje datira u zadnja desetljeća 11. odnosno u rano 12. stoljeće i povezuje sa skupinom tzv. *Splitske klesarske radionice*.²⁵³ Istraživačica, dakle, smatra da karakteristike portala upućuju na njegovu kasniju dataciju od one do sada pretpostavljene. Najsrodnije primjere pronalazi kod jednog doprozornika bifore iz

²⁴⁵ PEKOVIĆ, 2010: 191 – 193.

²⁴⁶ PEKOVIĆ, 2010: 153, sl. 140., TOMAS, 2014: 56.

²⁴⁷ PEKOVIĆ, 2010: 153.

²⁴⁸ PEKOVIĆ, 2010: 152, VEŽIĆ, LONČAR, 2010: 100.

²⁴⁹ TOMAS, 2014: 56.

²⁵⁰ ŽILE, 1988: 177, 178, 184.

²⁵¹ ŽILE, 1988: 177, 178, 184.

²⁵² ŽILE, 1988: 184.

²⁵³ TOMAS, 2014: 55.

Splita te dijelovima dovratnika i nadvratnika portala koji su pripadali crkvi sv. Petra i katedrali.²⁵⁴ Portal se također povezuje s ulomkom nadvratnika s palmetama koji je pripisan lokrumskom benediktinskom samostanu kojem je crkvica jedno vrijeme i pripadala.²⁵⁵

Spomenutoj prvoj skupini ranoromaničkih reljefa pripada najveći broj ulomaka pronađenih u dubrovačkoj gradskoj jezgri i njezinoj okolini. Više ranoromaničkih reljefa uzidano je u kasnije građevine unutar gradske jezgre, no njihova se provenijencija ne može sa sigurnošću utvrditi.²⁵⁶ Isti sloj skulpture pronađen je u dubrovačkoj okolini, točnije u Rožatu i u stonskoj crkvi Gospe od Lužina.

Bogati sloj skulpture datiran u zadnja desetljeća 11., odnosno početak 12. stoljeća svjedoči o značajnim pregradnjama sakralnih objekata u tom razdoblju, a među njima su crkva sv. Stjepana, sv. Ivana i Kuzme i Damjana.

²⁵⁴ TOMAS, 2014: 55.

²⁵⁵ TOMAS, 2014: 56.

²⁵⁶ TOMAS, 2014: 56.

5. Zaključak

Razvoj prostora dubrovačke Pustijerne od početka je uvjetovan njenim smještajem, odnosno blizinom gradske luke. Kasnoantička utvrda, koja se vjerojatno nalazila na njezinom prostoru, predstavljala bi početak razvoja tog prostora.

U razdoblju 9. stoljeća Pustijerna se oblikovala u zamjetnim urbanim procesima kada je vjerojatno utvrđena gradskim zidom i kulama. Tijekom nadolazećih stoljeća isti je prostor nastavio svoj razvoj postajući jedan od značajnih primjera srednjovjekovnog urbanističkog planiranja u čijoj se mreži ističu značajna sakralna zdanja.

Među sakralnim zdanjima posebno se ističu crkve sv. Stjepana, sv. Ivana i sv. Kuzme i Damjana o čijim izvornom izgledu, arhitektonskom ukrasu i liturgijskom namještaju znamo zahvaljujući arheološkim istraživanjima. Izvori svjedoče i o nekoliko nestalih crkava i samostanu sv. Tome, koji su postojali na istom gradskom prostoru, no njihovi materijalni ostaci do danas nisu pronađeni.

Tijekom stoljeća tkivo Pustijerne nastavlja sa svojim razvojem. Poznato je da se na istom prostoru tijekom 12. i 13. stoljeća gradi veliki broj vlastelinskih kuća koje su pripadale uglednim Dubrovčanima. Tijekom 14. stoljeća fizionomija Pustijerne se mijenja na što utječe pojačana izgradnja i činjenica da isti prostor postaje središte dubrovačkog patricijata. U razdoblju zlatnog doba Dubrovnika, odnosno tijekom 15. i 16. stoljeća, dolazi do izgradnje većeg broja reprezentativnih zdanja.

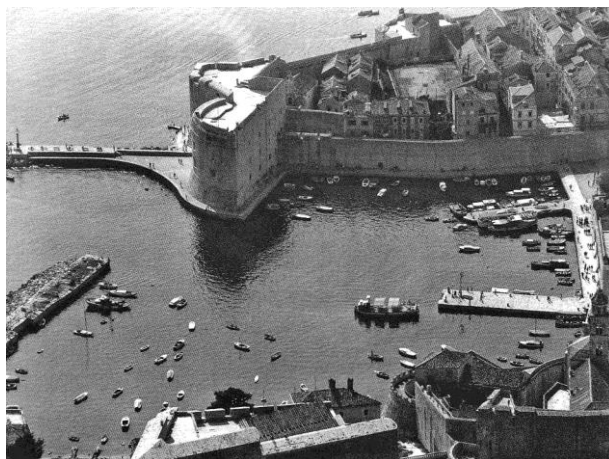
Oblikovanje i izgradnju ovog gradskog prostora zaustavlja *Velika trešnja* 1667. godine kada je Pustijerna, kao i cijelo dubrovačko područje, značajno stradala, što je predstavilo prekid u njenom daljnjem razvoju.

Važnost predjela Pustijerne u tijelu srednjovjekovnog Dubrovnika očituje se u njezinoj ranoj organizaciji i urbanizaciji te značajnim sakralnim zdanjima. Daljnja istraživanja prostora Pustijerne pomoć će u stvaranju jasnije slike o tom predjelu, njegovom odnosu prema cjelini Dubrovnika, ali i o samim počecima Grada.

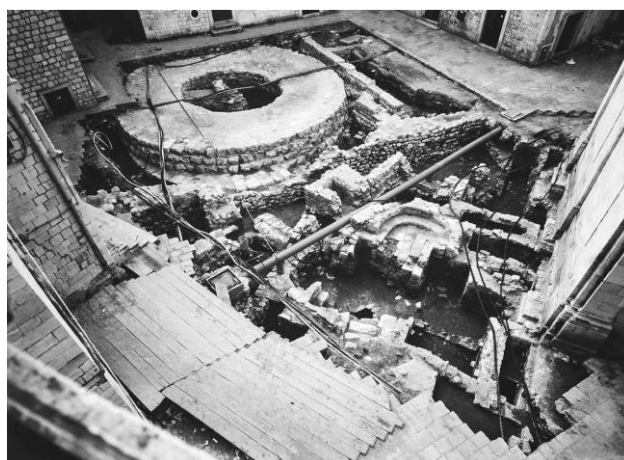
6. Ilustracije

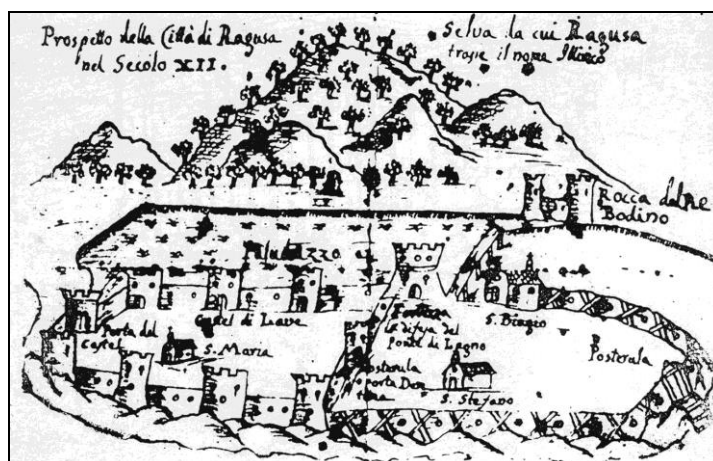
Sl. 1. Dubrovnik – zračni snimak

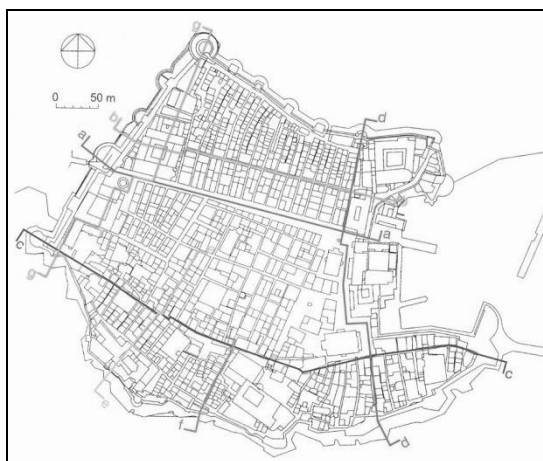
Sl. 2. Prostor luke Pustijerne – zračni snimak

Sl. 3. Arheološka istraživanja dubrovačke katedrale

Sl. 4. Prikaz Dubrovnika u 12. stoljeću

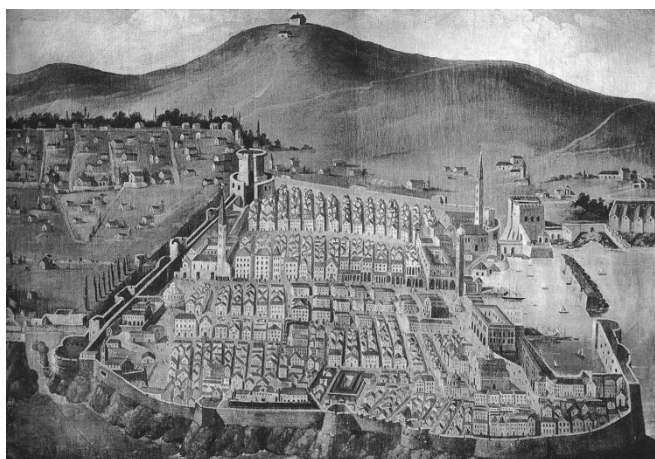
Sl. 5. Razvoj grada prema M. Prelogu

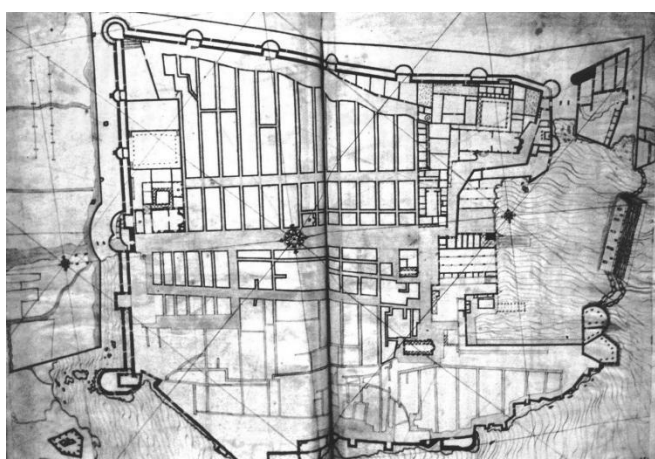
Sl. 6. Razvoj grada prema Ž. Pekoviću

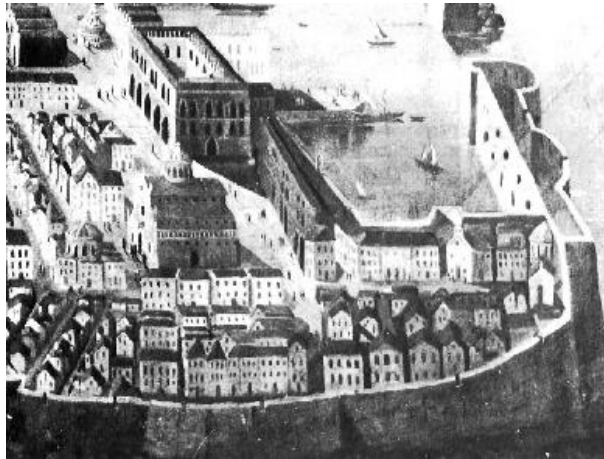
Sl. 7. Razvoj prva tri seksterija prema Ž. Pekoviću

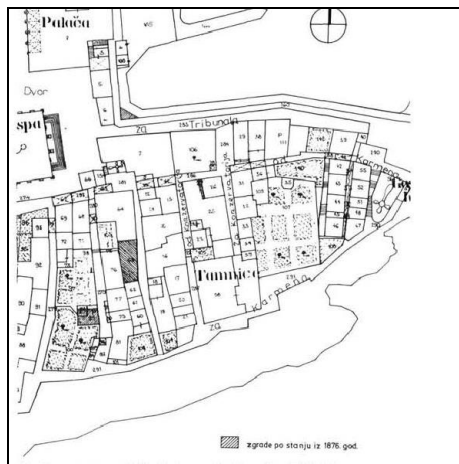
Sl. 8. Prikaz Dubrovnika prije Velike trešnje

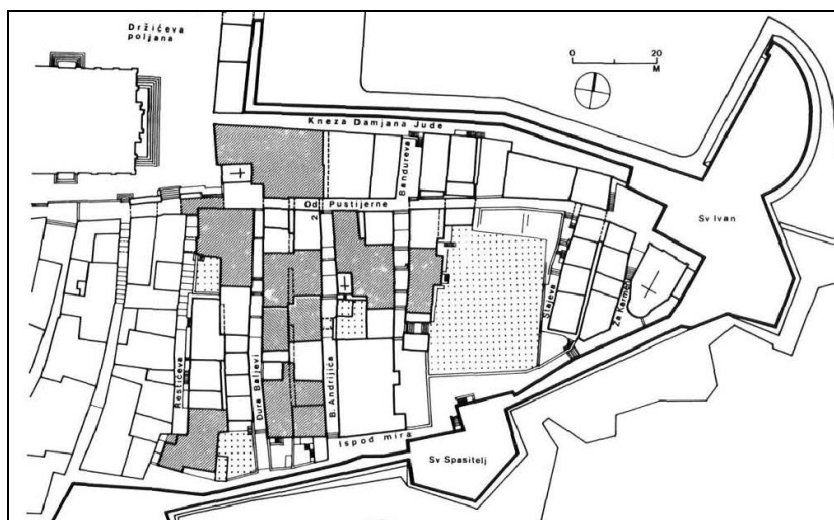
Sl. 9. Kartografski prikaz Dubrovnika (oko 1600., Torino)

Sl. 10. Prostor Pustijerne na prikazu Dubrovnika prije Velike trešnje

Sl. 11. Prostor Pustijerne na austrijskoj katastarskoj karti iz 1837/76. godine (Arhiv mapa, Split)

Sl. 12. Prostor Pustijerne s današnjim ulicama

Sl. 13. „Baslerov“ zid (foto M. Mojaš)

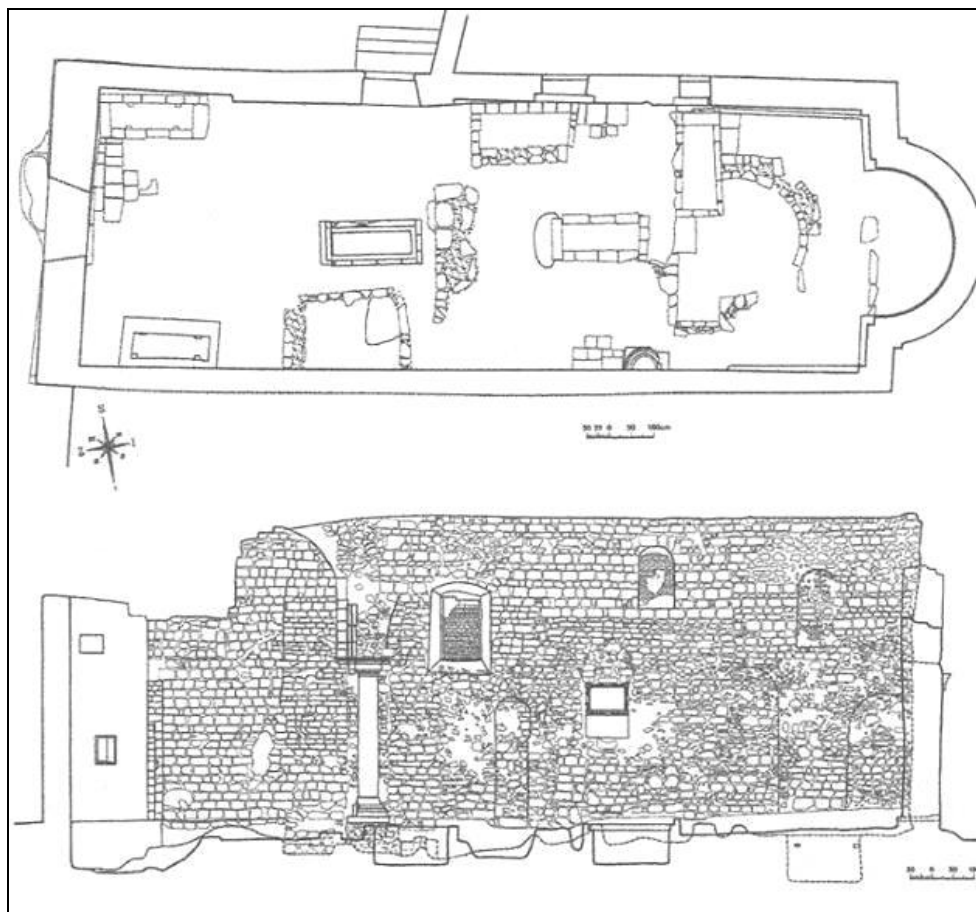
Sl. 14. „Baslerov“ zid (foto M. Mojaš)

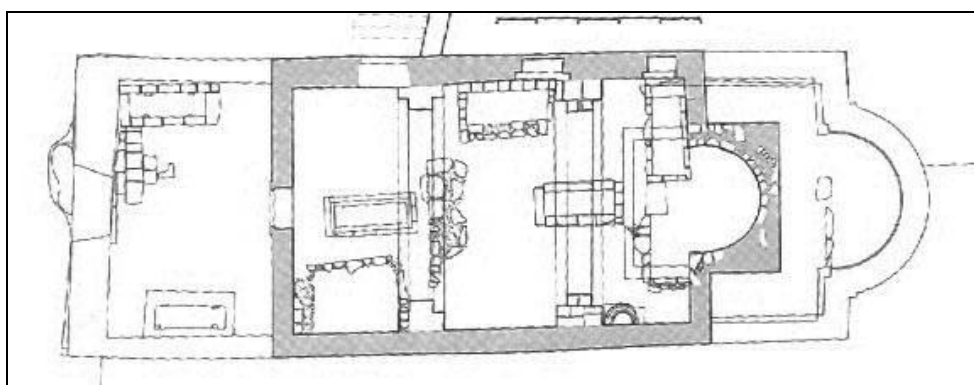
Sl. 15. Istraživanja crkve sv. Stjepana 1927. godine

Sl. 16. Istraživanja crkve sv. Stjepana 1998. godine

Sl. 17. Dokumentacija o crkvi sv. Stjepana iz 1998. godine

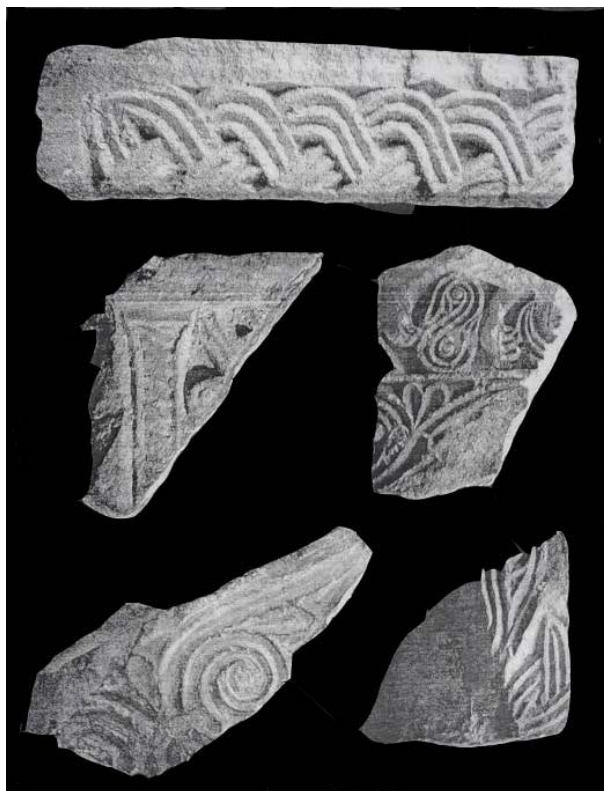
Sl. 18. Tlocrt crkve sv. Stjepana, predromanička faza, prema rezultatima istraživanja iz 1998. godine

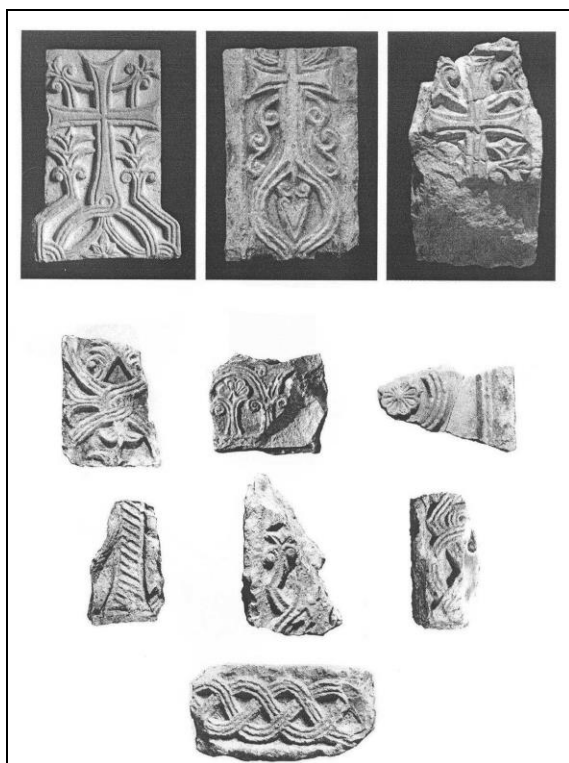
Sl. 19. „Lapidarij“ u crkvi sv. Stjepana

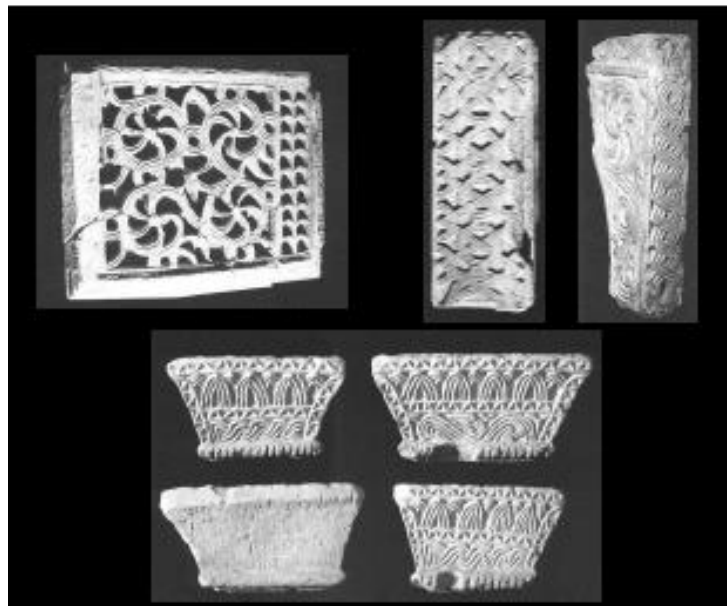
Sl. 20. Ulomci skulpture iz crkve sv. Stjepana; bočna strana sarkofaga i četiri ulomka ploča oltarnih ograda

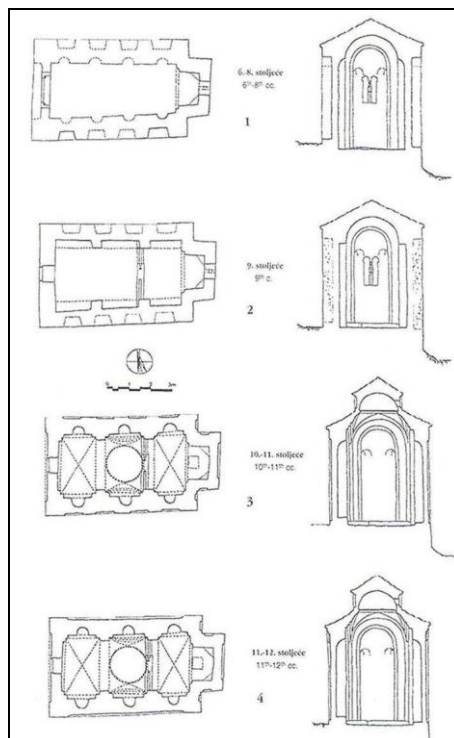
Sl. 21. Ulomci skulpture pronađeni u istraživanjima crkve sv. Stjepana 2011.-2012. godine

Sl. 22. Ulomci skulpture s lokaliteta „Na Andriji“

Sl. 23. Ulomci skulpture iz crkve sv. Stjepana; tranzena, kapitel, ulomak ploče oltarne ograde, dio ciborija

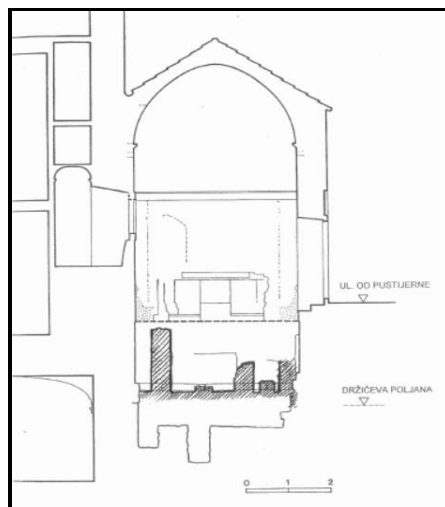
Sl. 24. Crkva Preobraženja Kristova (Sigurata), razvojne faze

Sl. 25. Ostaci crkve sv. Kuzme i Damjana

Sl. 26. Ostaci kule pronađeni ispod crkve sv. Kuzme i Damjana

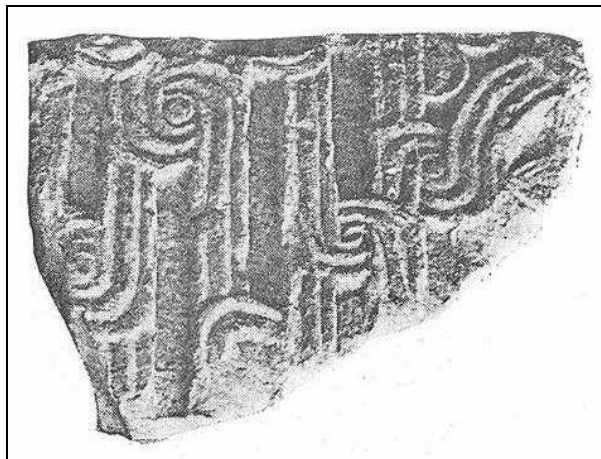
Sl. 27. Presjek crkve sv. Bartula s ostacima crkve sv. Kuzme i Damjana i ostacima ranije kule

Sl. 28. Portal crkve sv. Kuzme i Damjana naknadno uzidan u crkvu sv. Bartula

Sl. 29. Detalj portala crkve sv. Kuzme i Damjana

Sl. 30. Ulomak pronađen u Kneževom dvoru

Sl. 31. Ulomak pletera naknadno uzidan ispod temelja crkve sv. Bartula

Sl. 32. Ulomak tranzene pronađen u Ulici od Pustijerne

Sl. 33. Crkva Gospe od Karmena, sagrađena na mjestu crkve sv. Ivana, zapadni portal

Sl. 34. Ulomci skulpture pronađeni u istraživanjima crkve sv. Ivana, ulomci pilastara, tegurija i ulomak stranice ciborija

Sl. 35. Rekonstruirane arkade malog četverostranog ciborija iz crkve sv. Ivana

7. Izvori ilustracija

- Sl. 1.** PEKOVIĆ, 1998: 8, sl. 2.
- Sl. 2.** GRUJIĆ, 1986: 8.
- Sl. 3.** STOŠIĆ, 1998: 17, sl. 1.
- Sl. 4.** PEKOVIĆ, 1998: 26, sl. 16.
- Sl. 5.** PRELOG, 2003: 31.
- Sl. 6.** PEKOVIĆ, 2010: 20, sl. 9.
- Sl. 7.** PEKOVIĆ, 1998: 62, sl. 57.
- Sl. 8.** PEKOVIĆ, 2010: 31.
- Sl. 9.** PEKOVIĆ, 2010: 28.
- Sl. 10.** GRUJIĆ, 1986: 11.
- Sl. 11.** GRUJIĆ, 1986: 12.
- Sl. 12.** GRUJIĆ, 1986: 23.
- Sl. 13.** ŽILE, 1997: 120.
- Sl. 14.** ŽILE, 1997: 121.
- Sl. 15.** PEKOVIĆ, 2012: 355, sl. 9.
- Sl. 16.** PEKOVIĆ, 2012: 357, sl. 13.
- Sl. 17.** PEKOVIĆ, 2012: 358, sl. 14.
- Sl. 18.** PEKOVIĆ, 2012: 358, sl. 14.
- Sl. 19.** PEKOVIĆ, 2010: 178, sl. 165.
- Sl. 20.** TOMAS, 2014: T. V
- Sl. 21.** PEKOVIĆ, 2012: 361, sl. 18.
- Sl. 22.** TOMAS, 2014: T. VI
- Sl. 23.** TOMAS, 2014: T. XVII
- Sl. 24.** TOMAS, 2014: T. XXVI
- Sl. 25.** FSKOVIĆ, 1997: 274.
- Sl. 26.** FSKOVIĆ, 1997: 275.

- SI. 27.** FISKOVIĆ, 1997: 265.
- SI. 28.** ŽILE, 1988: 178, sl. 7.
- SI. 29.** PEKOVIĆ, 2010: 197, sl. 183.
- SI. 30.** ŽILE, 1988: 177, sl. 5.
- SI. 31.** ŽILE, 1988: 177, sl. 6.
- SI. 32.** ŽILE, 1988: 178, sl. 9.
- SI. 33.** GRUJIĆ, 1996: 10.
- SI. 34.** PEKOVIĆ, 2010: 188, sl. 173.
- SI. 35.** PEKOVIĆ, 2010: 153, sl. 140.

7. Bibliografija

1. BASLER, Đ. (1960.), *Jedan zid stare dubrovačke tvrđave*, „Beritićev zbornik“: 19-23.
2. BATOVIĆ, Š. (1988.), *Osvrt na područje Dubrovnika u prapovijesti*, „Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području“, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 12: 51-77, Zagreb.
3. BERITIĆ, L. (1956.), *Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku*, „Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji“ 10, 15-83.
4. BERITIĆ, L. (1958.), *Urbanistički razvitak Dubrovnika*, Zagreb.
5. BJELOVUČIĆ, Z. (1929.), *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Zagreb
6. CHEVALIER, P. (1995.), *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae*, (tom I, II), Rim-Split
7. ČAČE, S. (1997.), „Kozmografija“ *Anonima Ravenjanina i počeci Dubrovnika*, „Dubrovnik“, 4 (8): 84-93, Dubrovnik.
8. DIVERSIS, F. de (2004.), *Opis slavnog grada Dubrovnika*, Dom i svijet, Zagreb.
9. FISKOVIĆ, C. (1958.-59.), *Starokršćanski ulomci u Dubrovniku*, „Starinar SANU“, 9-10: 53-57, Beograd.
10. FISKOVIĆ, I. (1988.), *Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju*, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, [ur. Rapanić, Ž.], „Izdanja Hrvatskog arheološkog društva“, 12: 189-208, Zagreb.
11. FISKOVIĆ, I. (1997.), *Crkva sv. Kuzme i Damjana u središtu Dubrovnika*, „Dubrovnik“, 4 (8): 261-273, Dubrovnik.
12. GRUJIĆ, N. (1986.), *Dubrovnik-Pustijerna. Istraživanje jednog dijela povijesnog tkiva grada*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti“ 10/86: 7-39.
13. JAKŠIĆ, N. (1999.-2000.), *Predromanički reljefi 9. stoljeća iz Kotora*, „Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji“, 38: 129-150, Split
14. JOSIPOVIĆ, I. (2014.), *Radionica plutejâ zadarske katedrale*, „Ars Adriatica“ 4/2014.: 43-62.
15. JURKOVIĆ, M. (1985.), *Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture*, „Starohrvatska prosvjeta“, 15 (3): 183-199, Split.
16. KARAMAN, LJ. (1929.), *Iskopine u Sv. Stjepanu u Dubrovniku*, „Dubrovnik“, 1/8: 269-273, Dubrovnik.
17. KATIČIĆ, R. (1997.), *Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa*, „Dubrovnik“, 4 (8): 39-73, Dubrovnik.

18. KRAVAR, M. (1997.), *Oko toponima Ragusa za Dubrovnik*, „Dubrovnik“, 4 (8): 74-83, Dubrovnik.
19. LUČIĆ, J. (1973.), *Povijest Dubrovnika od VII. stoljeća do godine 1205.*, Zagreb.
20. MARINKOVIĆ, A. (2007.), *Teritorijalno širenje Dubrovačke komune/republike i crkve njezinih svetaca zaštitnika*, „Anali Dubrovnik“ 45: 219-234.
21. MAROVIĆ, I. (1956.), *Arheološka istraživanja u okolici Dubrovnika*, „Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku“, 4-5: 9-30, Dubrovnik.
22. MENALO, R. (2006.), *Ranosrednjovjekovna skulptura*, Dubrovnik
23. MIRNIK, I. (1997.), *Nalaz antičkog novca u Dubrovniku*, „Dubrovnik“, 4 (8): 248-260, Dubrovnik.
24. NIČETIĆ, A. (2005.), *Nove spoznaje o postanku Dubrovnika, o njegovu brodarstvu i plovidbi Svetog Pavla*, Sveučilište u Dubrovniku, Dubrovnik.
25. PEKOVIĆ, J. (2013.), *Prostorni razvoj istočnog dijela obrambenog sustava Pustijerne u Dubrovniku do 16. stoljeća*, „Prostor“ 2 (46), 21 (2013): 236-247.
26. PEKOVIĆ, Ž. (1998.), *Dubrovnik. Nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada*, MHAS, Split.
27. PEKOVIĆ, Ž. – ŽILE, I. (1999.), *Ranosrednjovjekovna crkva Sigurata na Prijekom u Dubrovniku*, MHAS, Split.
28. PEKOVIĆ, Ž. (2010.), *Crkva svetog Petra Velikoga. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*, Dubrovnik-Split.
29. PEKOVIĆ, Ž. (2012.), *Crkva sv. Stjepana*, Rapanićev zbornik
30. PETRICIOLI, I. (1960.), *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb
31. PRELOG, M. (2003.), *Tekstovi o Dubrovniku*, Zagreb-Dubrovnik.
32. PRLENDER, I. (1988.), *Totius gentium metropolim*, „Historijski zbornik“, LI: 1-16, Zagreb.
33. RADIĆ, F. (1897.), *Razvaline crkve sv. Stjepana u Dubrovniku*, „Starohrvatska prosvjeta“ god. 3, br. 1.: 14-27, Split.
34. RAPANIĆ, Ž. (1988.), *Marginalia o „postanku“ Dubrovnika*, „Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području“, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 12: 39-50, Zagreb.
35. SKURLA, S. (1868.), *Moćnik stolne crkve dubrovačke, izvješće o drvu sv. Križa, pelenici Isukrstovoj, i ostalijem moćima posvećenijem životom i smrti našega Spasitelja*, Dubrovnik.

36. STOŠIĆ, J. (1988.), *Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku*, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, „Izdanja Hrvatskog arheološkog društva“, 12: 15-38, Zagreb.
37. TOMAS, I. (2014.), *Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom južne Dalmacije i Boke kotorske*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb (doktorska disertacija).
38. VEŽIĆ, P. - LONČAR, M. (2009.), *HOC TIGMEN - Ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Zadar.
39. ZELIĆ, D. (2013.), *Arhitektura starih katedrala*, u: *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*, [ur. Horvat-Levaj, K.]: 31-68, Dubrovnik-Zagreb.
40. ZORNIJA, M. (2014.), *Ranosrednjovjekovna skulptura na tlu Boke kotorske*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb (doktorska disertacija).
41. ŽILE, I. (1988.), *Spolia i ostali nalazi skulpture i plastike u Dubrovniku do pojave romanike*, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, „Izdanja Hrvatskog arheološkog društva“, 12: 175-188, Zagreb.
42. ŽILE, I. (1992.), *Arheološka istraživanja u palači Restić na predjelu Pustijerne u Dubrovniku*, „Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku“, 30: 7-24, Dubrovnik
43. ŽILE, I. (1997.), *Naselje prije Grada*, „Dubrovnik“, 4 (8): 97-123, Dubrovnik.
44. ŽILE, I. (2003.), *Predromaničko graditeljstvo otoka Koločepa*, Matica Hrvatska, Dubrovnik.
45. ŽILE, I. (2010.), *Pregled arheoloških istraživanja od potresa 1979. do 2005. godine u povijesnoj jezgri grada Dubrovnika*, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-neretvanskoj županiji*, [ur. Perkić, D.], „Izdanja Hrvatskog arheološkog društva“, 24: 9-23, Zagreb